

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ**

MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Ağayev Rəşad Rəsul oğlu

**“Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarəti və auditin
metodoloji problemləri”
mövzusunda**

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

**İstiqamətin şifri və adı: 060403 - “Maliyyə”
İxtisaslaşma: “Maliyyə nəzarəti və audit”**

**Elmi rəhbər:
i.e.n., dos. Qurbanova T.T.**

**Magistr proqramının rəhbəri:
UNEC fəxri prof. A.M.Kərimov**

**Kafedra müdiri:
i.e.d., prof. Ə.Ə.Ələkbərov**

Bakı – 2017

“Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə nəzarəti və auditin metodoloji problemləri”

M Ü N D Ə R İ C A T

Giriş	3
Fəsil 1. Maliyyə nəzarəti və auditin iqtisadiyyatın idarə olunmasında rolu	7
1.1. Maliyyə nəzarətinin yaranma tarixi	7
1.2. Maliyyə nəzarəti və auditin təşkili xüsusiyyətləri.....	13
1.3. Auditor nəzarətinin iqtisadi mahiyyəti və əhəmiyyəti.....	19
Fəsil 2. Maliyyə hesabatlarının maliyyə nəzarəti və auditin təşkilinə təsirinin qiymətləndirilməsi.....	30
2.1. Uçot siyasətinin maliyyə nəzarəti və auditin təşkilində rolu.....	30
2.2. Pul axınlarının hərəkəti haqqında hesabatlara maliyyə nəzarətinin təşkili... ə vəziyyəti haqqında hesabatlara maliyyə nəzarətinin təşkili	39 45
Fəsil 3. Dövlət büdcəsinin icrasında maliyyə nəzarəti və auditin təşkili problemləri.....	52
3.1. Büdcə sistemində maliyyə nəzarətin təşkili problemləri.....	52
3.2. Dövlət büdcəsi icrasına maliyyə nəzarətinin təşkilində Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyinin vəzifələri və rolunun təşkili.....	63
3.3. Vergilərin büdcəyə cəlb edilməsinə nəzarətin təşkili problemləri.....	71
Nəticə	79
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	81

Резюме

Magistrant:

Ağayev Rəşad Rəsul oğlu

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos. Qurbanova T.T.

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Hər bir cəmiyyətdə daim müxtəlif və ciddi təsirlərə məruz qalan iqtisadiyyatda baş verən arzuolunmaz proseslər öz özüne tənzimlənmədiyi üçün, cəmiyyətin iqtisadi – sosial həyatında bir çox problemlər meydana çıxır və belə olan tərzdə dövlətin gördüyü qabaqlayıcı iqtisadi tənzimləmə mexanizminin həyata keçirilməsi çətinləşir. Bununla əlaqədar olaraq həmin problemləri, yəni cəmiyyətin iqtisadi-sosial inkişafına maneçilik törədən təsirləri vaxtında aradan qaldıra bilən iqtisad yönlü nəzarət sisteminin təşəkkül tapması zərurəti yaradır.

Dövlətin iqtisadiyyata təsiretmə qüvvəsinə malik nəzarət sisteminin ən mühümü sayılan maliyyə nəzarətinin məqsədi dövlətin maliyyə siyasətinin uğurla həyata keçirilməsini xalq təsərrüfatının bütün sahələrində maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və səmərəli istifadəsi prosesinin layiqincə görülməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində maliyyənin rolu və vəzifəsinin daha da artdığı üçün maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də xeyli artır. Belə ki inzibati amilliyə əsaslanan iqtisadi sistemdən fərqli olaraq demokratik idarəçilik prinsiplərinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları xeyli məhdudlaşır, dövlət iqtisadiyyata sərbəstlik verir. Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində isə nəzarət mexanizminin əhəmiyyəti artır, bu isə xüsusən indiki şəraitdə əsasən maliyyə nəzarətinin köməkliyi ilə həyata keçirmək mümkündür.

Müasir vaxtda dövlətin maliyyə siyasətinin yerinə yetirilməsində, maliyyə ehtiyatlarının toplanması və qənaətlə xərclənməsində maliyyə nəzarəti, xüsusən müstəqil nəzarət infrastrukturunu hesab edilən audit inkaredilməz əhəmiyyət daşıyır. Nəzarəti və audit istənilən mülkiyyət formasında olan sahibkarlıq subyektlərində pul vəsaiti fondlarının tə'sisi və onlardan düzgün istifadə olunması prosesini əhatə edir. Hal-hazırda maliyyənin vəzifələri hədsiz dərəcədə çoxaldığı üçün maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də xeyli artmışdır. Çünki inzibati-amirlik iqtisadi sistemindən fərqli olaraq, demokratik idarəçilik prinsiplərinə əsaslanan bazar

iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları xeyli məhdudlaşmış və bu nəticə etibarlı ilə dövlətin iqtisadiyyata sərbəstlik verməsi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Amma bu sərbəstliyin verilməsi heç də nəticə etibarlı ilə özbaşnalığa, xaosa gətirib çıxarmamalıdır. Göstərdiklərimizdən belə qənaətə gəlmək olur ki, yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində dövlətin iqtisadiyyata güclü müdaxilə mexanizminin deyil, nəzarət mexanizminin əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Hal-hazırkı vaxtda Azərbaycanın maliyyə təşkilatlarının beynəlxalq kapital bazarına qoşulması, xarici investorlar üçün cazibədar investisiya mühitinin yaradılması, ölkəmizdə mövcud olan maliyyə sisteminin beynəlxalq aləmdə qəbulolunan şərtlərə uyğulaşdırılması nöqtəyi-nəzərindən nəzarət və audit sisteminin mütərəqqi şərtlər səviyyəsində yenidən qurulması ən aktual problemlər kimi qarşıya çıxmışdır. Hal-hazırda da gündəlik həyatımızda rast gəldiyimiz iqtisadi cinayətlərin və dövlət vəsaitlərindən qanunsuz istifadə hallarının minimumlaşdırılmasında dövlətin maliyyə nəzarətinin daha da gücləndirilməsi mühüm rol oynayır. Tarixi təcrübə sübut edir ki, hazırkı şəraitdə xalq təsərrüfatının menecmentində „nəzarəti və xüsusən auditi həyata keçirmək öndə prioritetlərdən biri hesab edilir.

Pul vəsaitindən istifadə edilən və bəzi hallarda onsuz baş verən bütün əməliyyatlar maliyyə nəzarətinin sahəsi hesab edilir. Bununla bərabər maliyyə ehtiyatlarından və pul vəsaiti fondlarından hər hansı qaydada olursa-olsun, istər birbaşa, istərsə də qarşılıqlı vasitəçilik formasında istifadə edilməsi halları baş verir.

Tərəfimizdən apardığımız araşdırmalar nəticəsində qətiyyətlə söyləmək olar ki,eynilə bu obyektlər maliyyə nəzarətindən başqa digər növ nəzarətə də məruz qala bilərlər, hətta müəyyən sahənin gözlənilmədən yoxlanması və təhlili zamanı obyektin vəziyyətinə qiymət verilməsi onun təyinatına uyğun olub-olmaması maliyyə nəzarətinə məxsusdur.Auditor şirkətləri müəssisənin menecmentinin effektivliyinin və xüsusən bankların yoxlanmasını həyata keçirərkən yaranmış ehtiyatların miqdarına qiymət verir , beləliklə bilavasitə obyektin vergiyə cəlb olunan sonuncu miqdarını müəyyənələdmək imkanı əldə etmiş oluruq.

Maliyyə resurslarına ehtiyac duyulan son dövrlərdə dövlət sektorunda həyata keçirilən iqtisadi islahatlar maliyyə sektorunda da ciddi islahatların həyata keçirilməsini zərurətə çevirir. Bunun nəticəsi olaraq bazar münasibətlərinin formalaşması zamanı dövlətin iqtisadiyyata bilavasitə təsir mexanizminin təkmilləşdirilməsini, səmərəli və tarazlaşdırılmış büdcə siyasətinin hazırlanmasını şərtləndirir. Yalnız sağlam və şəffaf büdcə siyasəti nəticəsində ölkənin maliyyə resurslarından qənaətlə istifadə edilməsinə təsir etmək, büdcə xərclərində dövlət gəlirlərini artırmaqla ÜDM artımına yiyələnmək iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə ədalətli bölgü və nəzarət funksiyalarını layiqincə görmək mümkündür.

Bazar iqtisadiyyatı strukturlarının böyük sərbəstliyə malik indiki vaxtda nəzarət və auditin metodoloji problemləri tədqiqi olduqca yüksək aktualıq kəsb edir.

Tədqiqatın əsas məqsəd və vəzifələr. Dissertasiya işinin məqsədi nəzarət və auditin metodoloji və əməli tərəflərinin tədqiq edib öyrənilməsi əsasında elmi cəhətdən əsaslandırılmış təklif və tutarlı tövsiyələr verməkdir. Qarşıya qoyulmuş hədəfə yiyələnməkdən ötrü aşağıdakı məsələlərin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- nəzarət və auditin planlaşdırılmasının yaranma tarixinin tədqiqi;
- dövlət budcəsinin tərtibi və icrasında nəzarətin xüsusiyyətlərinin öyrənilib aşkara çıxarılması;
- maliyyə nəzarətinin vəzifə və metodologiyası;
- yeni şəraitdə maliyyə nəzarəti və auditin təkmilləşdirilməsinin başlıca istiqamətləri.

Aparılan tədqiqatın predmeti və obyekt. Tədqiqatın predmetini maliyyə nəzarəti və auditin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri təşkil edir.

Aparılan tədqiqatın informasiya bazası və yazılması metodlarını AR Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları, Maliyyə Nazirliyi, Hesablama Palatası, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin məlumatları, beynəlxalq və respublika miqyaslı elmi-praktiki konfransların materiallarından ibarətdir.

Aparılan tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- maliyyə nəzarəti və auditin təkmilləşdirilməsi məsələləri kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;
- pul axınlarının toplanması, qanunauyğun və şəffaf tərzdə bölüşdürülməsi və ondan düzgün istifadə olunması şərtlə maliyyə nəzarəti və auditin metodiki əsasları işlənib hazırlanmışdır;
- maliyyə nəzarətinin formalaşması və mövcud vəziyyəti təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir;
- Azərbaycanın biznes mühitində büdcənin tərtib olunması üzrə işlərin təftişi sistemində nəzarət və auditin rolu və onların təkmilləşdirilməsi yolları araşdırılmışdır.

Aparılan tədqiqatın praktiki əhəmiyyətinə qeyd etmək olar ki, onun əsas müddəaları, hazırlanan əməli nəticə və təkliflər Respublikamızın iqtisadiyyatında aparılan struktur islahatların başlıca istiqamətlərindən biri olan büdcə gəlirlərinin artırılması, sabit iqtisadi artımın və istehsalın şaxələnməmiş inkişafına nail olunması məqsədilə vergi xidmətinin və vergi siyasətinin təkmilləşdirməyə, keyfiyyətə yeni mərhələyə qaldırmağa imkan verir. Nəzarət və auditin təkmilləşdirilməsi üzrə irəli sürülən təklif və tövsiyələr müvafiq Dövlət Proqramlarının işlənib hazırlanmasında dəyərli ola bilər.

Fəsil 1. Maliyyə nəzarətinin iqtisadiyyatın idarə olunmasında rolu

1. Maliyyə nəzarətinin yaranma tarixi.

Maliyyə dedikdə – pulun idarə olunmasının incəsənəti və elmi anlamı başa düşülür. Maliyyə şirkətlər və hökumətlər arasında pul vəsaitlərinin dövr etməsinə bilavasitə əlaqəsi olan prosesləri, maliyyə institutları, bazarları və alətləri əhatə edir. Tərəfimizdən aparılan araşdırmalar nəticəsində bəlli olur ki, maliyyə həmçinin monitar resursların və onların istifadəsi üsullarının xüsusiyyətlərindən ötrü işlədilən ümumiləşdirici termdir. Monitar resurs anlamında indeksləşdirmə prosesində dəyişilə bilən müəyyən pul dəyəri olan aktivlər başa düşülür .

Maliyyə ümumi daxili məhsulun yaradılması prosesində iştirak edən subyektlərin pul vəsaitləri fondlarının yaradılması və onların istifadəsində meydana çıxan iqtisadi münasibətlərin məcmusu dərk edilir. Lakin pul vəsaitlərinin köməyi olmadan da maliyyə xarakterli əməliyyatlar baş verə bilər. Zənnimizcə, maliyyənin yalnız pul vəsaitləri fonduna aid edilməsi düzgün deyil. Fikrimizcə, maliyyə obyektlərinin və onların idarə edilməsi vasitələrinin məcmusunu kimi də dərk etmək olar . Bura da maliyyə obyektləri deyəndə maliyyə aktivləri öhdəliklərini, onların idarə edilməsi dedikdə isə fəaliyyətlərinin düzgün təşkili edilməsi sistemi anlama gəlir.

Dünyada tügran edən maliyyə böhranının təsiri maliyyə sistemindən də yan keçməmiş və maliyyə institutlarının inkişaf strategiyalarını təzədən nəzərdən keçirməyə dəlalət etmişdir. Maliyyə sistemi dairəsində maliyyə resurslarının təkrarən bölüşdürülməsi daima müəyyən məqsədlərə nail olunmasına istiqamətlənmişdir. Bu da, idarəetmənin müəyyən sxeminin yaradılmasını zəruri edir. Maliyyə siyasətinin başlıca məqsədlərinə səmərəli dövlət və bələdiyyə idarəçiliyinin maliyyə təminatı, dövlət siyasətinin prioritet sahələrində maliyyə resurslarının toplanması, milli sərvətlərin və əvəzedilməz resursların istifadə olunması üçün rəşional rejimin müəyyən olunması, dövlətin maliyyə sabitliyinin

və maliyyə təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, əhalinin dövlətin sosial siyasət tapşırıqlarına cavab verən normativ həyat səviyyəsinin təmin olunmasıdır.

Maliyyə elminin təşəkkülü və inkişafı üçün xas olan iki mərhələni fərqləndirmək mümkündür. Bunlardan birincisi Roma imperiyası dövründən başlayaraq və XX əsrin ortalarında başa çatan mərhələdir ki, bunun da nəzəri əsasını maliyyənin klassik nəzəriyyəsi təşkil edir. Sonralar bu mərhələnin məntiqi davamı kimi gələn və nəzəri əsasını maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsi təşkil edən ikinci mərhələdir. Birinci mərhələnin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, maliyyədə üstün mövqe dövlətə, ikinci mərhələnin mahiyyətində isə maliyyədə dominantlıq xüsusi sektora mənsubdur.

Maliyyə nəzarəti götürüldükdə maliyyənin vacib və əvəzolunmaz funksiyalarından biri sayılır. Maliyyənin praktikada nəzarət funksiyasının həyata keçirilməsinə maliyyə nəzarəti deyilir. Dövlətin maliyyə siyasətinin yerinə yetirilməsində, maliyyə resurslarının təsisi və məqsəduyğun istifadə edilməsində maliyyə nəzarəti müstəsna rol oynayır. Maliyyə nəzarəti qanunvericilik orqanlarının, icra orqanlarının, təsərrüfat subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin qanunun tələblərinə uyğun həyata keçirilməsini özündə göstərir. Maliyyə nəzarəti bütün səviyyələrdə qanunvericilik və icraedici hakimiyyət orqanlarının, xüsusi yaradılmış idarələrin müəyyən metoddan istifadə etməklə bütün iqtisadi subyektlərin maliyyə fəaliyyətinə nəzarəti əhatə edir.

Qlobal maliyyə böhranı şəraitində maliyyənin vəzifələri çoxaldığı üçün maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti də nəzərəçarpan dərəcədə artmışdır. Bu ondan irəli gəlir ki, bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşmış və bunun da parlaq nəticəsi kimi dövlətin iqtisadiyyata verdiyi sərbəstlikdir. Amma sərbəstliyin verilməsi heç də sonluqda özbaşnalığa və xaosa yol aşmamalıdır. Bu arqumentlər bir daha subut edir ki, yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində dövlətin iqtisadiyyata güclü təsiri deyil, nəzarət mexanizminin rolu güclü şəkildə artır. Haqqında bəhs elədiyimiz nəzarət isə müasir şəraitdə əsas etibarlı ilə maliyyənin yardımını ilə həyata keçirilir.

Tədqiqat zamanı bəlli olur ki, maliyyə nəzarətinin özü maliyyənin nəzarət funksiyasının təzahür və yaxud reallaşdırılma forması kimi özünü biruzə verir. Bu reallaşdırma isə maliyyə nəzarətinin məqsədlərini, mahiyyətini və istiqamətlərini cəmiyyətin məhsuldar qüvvələrinin və istehsal münasibətlərinin inkişafından asılı olaraq köklü surətdə dəyişə bilər. Bu ciddi dəyişiklik indi baş verməkdədir ki, bu da söylədiyimiz kimi indiki şəraitdə istehsal münasibətlərinin dəyişməsi ilə sıx surətdə bağlıdır. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün xüsusi nəzarət orqanları təşkil edilir. Orqanların hüquqları, vəzifələri və məsulliyətləri çox ciddi, o cümlədən qanunvericiliklə müəyyən edilir.

Maliyyə nəzarəti sferasına pulun istifadə olunması ilə həyata keçirilən bütün əməliyyatlar daxildir. Bu zaman ilk növbədə maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və qarşılıqlı əlaqələr, fəaliyyətin bütün növlərində pul vəsaitləri fondları üzrə əlaqələri qeyd edilməlidir.

Maliyyə nəzarəti – nəzarətin aparıcı sahəsi hesab olunub, dəyər dərəcəsində istifadəsi ilə əlaqəli, məqsədəuyğun şəkildə müəyyən tətbiq sahəsinə malikdir. Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət komplektləşdirilmiş xüsusi audit təşkilatları və ya qrupları yaradılır. Onların hüquq və vəzifələri qüvvədə olan qanunların tələblərinə uyğun olaraq qaydınlaşdırılır.

Maliyyə nəzarəti çox geniş iqtisadi əhəmiyyət kəsb etməklə, iqtisadiyyatın bütün sahələrində öz vəzifələrini yerinə yetirir. Belə vəzifələr yerinə yetirilərkən bir sıra tələblər meydana çıxır ki, bu tələblər hökmən ödənilməlidir. Belə tələblər maliyyə nəzarətinin təşkilində bir sıra prinsiplərin gözlənilməsinə tələb edir.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi mərkəzləşdirilmiş qaydada Baş Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən həyata keçirilir ki, bu da ödənişlər üzrə borcların əmələ gəlməsinin qarşısını almağa, büdcə təşkilatlarını resursla müntəzəm təmin etməyə və zəruri dövlət ödənişlərini vaxtında həyata keçirməyə, bu vəsaitlərin səmərəli xərclənməsi üzərində əvvəlcədən nəzarəti təmin etməyə imkan verir. Maliyyə nəzarətinin zəruriliyi iqtisadi kateqoriya kimi maliyyənin özünün nəzarət funksiyasından irəli gəlir.

Dövlət nəzarətinin bütün növləri arasında maliyyə nəzarətinin özünəməxsus xüsusi yeri mövcuddur. Digər nəzarət sahələrindən fərqli olaraq göstərmək lazımdır ki, maliyyə nəzarətinin obyektii dedikdə mərkəzləşdirilmiş, yəni ümumdövlət və bələdiyyə fondlarının və mərkəzləşdirilməmiş, yəni xüsusi sektorun pul fondlarının qanunvericilikdə müəyyən edilmiş qaydalarda təşkili, bölgüsü və istifadəsini nəzərdə tutan fəaliyyət təşkil edir.

Maliyyənin ən başlıca funksiyalarından birini onun nəzarətedici funksiyası hesab etsək yanımaliq. Bu, birinci növbədə pul fondlarının və digər fondların formalaşması və istifadəsi ilə bağlıdır. Burada nəzarət funksiyası daxili ümumi məhsulun bölgüsünün müfəlik fondlar və xərclər üzrə məqsədli istifadəsini nəzərə almaqla bölüşdürülməsinə nəzarət etməkdən ibarətdir. Maliyyə nəzarəti və audit idarəetmənin aparıcı bir funksiyası olmaqla maddi-qeyri maddi istehsal sahələrində arzuolunan nəticələrə nail olunmasına, bütün ehtiyatlardan, o cümlədən maliyyə resurslarından səmərəli istifadə olunmasına, israfçılıq hallarının aradan çıxmasına xidmət etməlidir. Maliyyə nəzarətində ən ümdə problemlərdən biri də maliyyə qanunçuluğuna riayət edilməsinə, büdcə sistemi və vergi xidmətləri və banklar qarşısında, ayrı-ayrı idarə və təşkilatların müəyyən hesab və ödəmələr üzrə öz öhdəliklərini vaxtli-vaxtında yerinə yetirilmələrini dəqiq yoxlamaqla əlaqəlidir. Maliyyənin nəzarət funksiyası qətiyyətlə deməyə əsas verir ki, o maliyyə sistemləri və vergi xidmətlərinin digər geniş diapozonlu fəaliyyətlərində öz parlaq əksini tapır. Xüsusən burada maliyyə planlaşdırılması, büdcə sisteminin gəlirləri və xərcləri hissəsinə nəzarət mexanizminə mühüm yer tutur.

Maliyyə nəzarəti demək olar ki, həm xüsusi istehsal, həm bütöv ictimai təkrar istehsalı sahələrini, o cümlədən istehsaldankənar sahələri özündə əhatə edir. Bundan əlavə maliyyə nəzarəti istehsal sahəsindən başqa, qeyri-istehsal sahələrində də qanunçuluğa riayət olunmasını tənzim edir. Maliyyə nəzarəti pul fondlarının plana uyğun hərəkətinin müntəzəm yoxlanılması əsasında onlardan məqsədəuyğun düzgün istifadəni təmin edir.

Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsinin vacibliyi yuxarıda göstərildiyi kimi maliyyənin xüsusi nəzarət funksiyasından irəli gəlir. Amma bu hələ bu kifayət

etmir, çünki, nəzarətin reallaşması üçün xüsusi nəzarət orqanlarının mövcudluğu, onların ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin edilməsi, onların hüquq və vəzifələrinin əhatəsi, uyğun təşkilati və metodiki şərtlərin olması da vacibdir.

İstehsal, bölgü, mübadilə və istehlak münasibətlərinin bütün mərhələlərində maliyyənin iştirakı maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti və zəruriliyini müəyyən etməyə imkan verir.

Beləliklə sadaladığımızlar söyləməyə əsas verir ki, maliyyə nəzarəti məhsulun, iş və xidmətlərin istehsalı, bölgüsü, mübadiləsi və istehlakı prosesində cəmiyyətə məxsus olan maddi və pul vəsaitlərinin istifadəsi üzərində dövlət nəzarətinin mühüm həlqəsi sayılır.

Dünyanın bütün ölkələrində təsərrüfat subyektlərinin hamısında, o cümlədən şirkətlərdə mühasibat uçotu aparılır. İdarəetmə qərarlarının qəbulu üçün mühasibat uçotunun məlumatlarından geniş istifadə olunur. Bazar münasibətləri şəraitində müxtəlif idarəetmə səviyyələrində informasiya təminatı müstəsna rol oynayır. Buna görə də çox düzgün olaraq mühasibat uçotunu «biznesin dili» hesab edirlər. Mühasibat uçotu müəssisələrin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti haqqında informasiyaların ölçülməsi, emalı və ötürülməsi funksiyasını həyata keçirən bir sistemdir. Mühasibat uçotunun əsas məqsədi müəssisənin əmlakının vəziyyəti haqqında zəruri informasiyalarla həm daxili və həm də xarici istifadəçiləri təmin etməkdir.

Müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq şəraitində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlərdə mühasibat uçotunun nəzarət funksiyası daha genişdir. Belə ki, şirkətin rəhbərliyi və meneceri öz şirkətinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti haqqında mühasibat uçotu məlumatlarını əldə etməyə daha çox maraqlıdırlar. Şirkətlərdə mühasibat uçotunun nəzarət funksiyası üç formada yerinə yetirilir: ilkin, cari və sonrakı nəzarət. İdarəetmənin nəzarət funksiyası mövcud qanunvericilik aktlarının və normativ sənədlərin düzgün istifadə olunmaması hallarını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Müəssisənin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin bütün cəhətlərini səciyyələndirən göstəricilər mühasibat uçotunda əks etdirilir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyanın cəlb edilməsi, dünya təsərrüfat sisteminə sıx inteqrasiya xarici tərəfdaşlar və potensial investorlar üçün beynəlxalq maliyyə institutları qəbul edilən formada maliyyə nəzarəti və hesabatlarının qurulmasını zəruri edir.

Maliyyə nəzarəti və hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğun qurulmasının zəruriliyi sadaladığımız səbəblərlə şərtlənir:

- dünya təsərrüfat əlaqələrinin dərinləşməsi və transmilli şirkətlərin inkişafı;
- kapital bazarının beynəlmiləşməsi;
- mühasibat uçotunun və mühasib peşəsinin tarixi inkişaf meyilləri.

Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və nəzarət funksiyasının möhkəmləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq əmlakın qorunub saxlanması vəzifəsi mühüm əhəmiyyət aktuallıq kəsb edir. Mühasibat uçotu müəssisədə əmlakın hərəkəti və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında gərəkli olan sintetik və analitik informasiyaları cəmləşdirir ki, bunun da əsasında müvafiq idarəetmə qərarları qəbul olunur.

Sadalanan vəzifələrin yerinə yetirilməsi mühasibat uçotunun qarşısında duran tələblərə düzgün riayət edilməsindən daha çox asılıdır. Mühasibat uçotunun qarşısında duran əsas tələblər bunlardır: uçot göstəriciləri müqayisəli, sənədlə əsaslandırılmış, etibarlı, operativ, sadə, şəffaf və qənaətçi olmalıdır.

Maliyyə hesabatının əsas məqsədi və vəzifəsi investisiya qoyuluşu və kreditlərin verilməsi haqqında qərarların qəbulu, istifadəçilərin pul vəsaitinin gələcək hərəkətini qiymətləndirməyə kömək, iqtisadi resurslardakı dəyişiklikləri əks etdirmək üçün yarıyan informasiyalar təqdim etməkdən ibarətdir.

Xarici maliyyənin idarə edilməsi bloku müəssisənin, onun müştəriləri, kreditorları, malgöndərənləri və məhsullarının müştəriləri kimi çıxış edən törəmə şirkətlər də daxil olmaqla, hüquqi və təsərrüfat cəhətdən müstəqil bazar subyektləri ilə, o cümlədən səhmdarlar və maliyyə bazarları ilə əlaqələrin zamanında yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Bura aşağıdakıları aid etmək olar:

- firmanın dövriyyə aktivlərinin idarə olunması: vəsaitlərin hərəkəti; kriptlərlə hesablaşmalar; material-istehsal ehtiyatlarının nəzarət və s.

- qısa və uzun müddətli xarici maliyyələşdirmə axtarış cəlb edilməsi.

Şirkətdaxili maliyyə nəzarəti blokuna bunları daxil etmək mümkündür:

- istehsal uçotunun aparılması prosesinə nəzarət;

- xərc smetasının işlənməsi, əmək haqqının və vergilərin budcəyə ödənilməsinə nəzarət;

- maliyyənin idarə edilməsi və xarici istifadəçilərə ötürülməsindən ötrü mühasibat uçotu məlumatlarının toplanması və emalı;

- maliyyə hesabat balansının, mənfəət və zərər barədə məlumatlar, pul vəsaitlərinin hərəkəti dair hesabatın işlənməsi və düzgünlüyü üzərində nəzarət;

- maliyyə hesabatlarının analizi və ondan əldə edilən nəticələrinin daxili və xarici audit istifadəsinə verilməsi;

- cari dövrə şirkətin maliyyə vəziyyətinin bütün parametrlərinin qiymətləndirilməsi və bunun sayəsində operativ idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsindən ötrü və gələcəkdə planlaşdırma məqsədləri üçün istifadəsi.

Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, maliyyə nəzarəti altında, ölkənin gün-gündən tərəqqisi üçün dövlətin pul fondlarının formalaşması, bölüşdürülməsi və səmərəli istifadə edilməsi dairəsində yerinə yetirilmiş işlərin qanunauyğun və məqsədyönlü olması üzərində nəzarət başa düşülür. Götürüldükdə maliyyə nəzarəti və audit bir tərəfdən maliyyə idarə edilməsinin lokomotivi kimi, əks tərəfdən baxdıqda isə maliyyə sisteminin idarə olunmasının effektivliyinin hilledici şərti kimi özünü biruzə verir.

1.2. Maliyyə nəzarəti və auditin təşkili xüsusiyyətləri.

Nəzarət və audit bəşəriyyətin iqtisadi həyatının çox, müxtəlif sahələrində, o cümlədən inkişafın müxtəlif səviyyələrində qarşıya qoyulan tələblərə müfəfiq idarə edilməsindən ötrü müxtəlif məsələlərin həllinə şərait yaradır. Audit peşəsinin uzun bir tarixi var. Hələ qədim misirlilər və romalılar arasında vəzifəsi vergiyığanların işini yoxlamaqdan ibarət olan insanlar mövcud idi ki, bu da müasir auditorların funksiyalarını xatırladır. Auditin meydana gəlməsi bilavasitə şirkətləri

idarəedənlərin və onların iş fəaliyyətinə pul qoyanların mənafeələrinin ayrılması ilə bağlıdır. Sonuncular yalnız təşkilatların rəhbərlərinin və onların təbəçiliyindəki mühasiblərin təqdim etdikləri maliyyə informasiyalarına etibar edə bilməzlər və etibar etmək istəmirlər. Müxtəlif şirkətlərin tez-tez müflifləşməsi, menecerlər tərəfindən aldadılma hallarının mövcudluğu maliyyə riskini xeyli artırır. Belə olan tərzdə səhmdarlar əmin olmaq istərlər ki, onları aldatmırlar, menecerlərin təqdim etdiyi hesabatlar şirkətin həqiqi maliyyə vəziyyətini tam əks etdirir. Bu zaman maliyyə informasiyalarının düzgünlüyünü yoxlamaq üçün auditorlara böyük ehtiyac duyulur.

Nəzarətinin yoxlamalarına aşağıdakılar aid etmək mümkündür:

- iqtisadi və hüquqi qanunların tələblərinə əməl olunması, milli gəlirin və ictimai əmtəəlik məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsinin və təzədən bölüşdürülməsinin münasib və sərfəli olması;

- büdcə nəzarəti;

- təsərrüfat subyektlərində, büdcə idarələrində maliyyənin mövzud vəziyyəti, əmək, material, xammal və maliyyə resurslarının xərclənməsində israfçılığa yol verilməməsi və o cümlədən vergilərin hesablanması və vaxtında ödənilməsi.

Maliyyə nəzarəti qarşısında həlli vacib vəzifələr durur:

- maliyyə resurslarına olan tələbat ilə gəlirlərin miqdarı əsasında yaranan tarazlığa yardımçı olmaq;

- istehsal daxili maliyyə ehtiyatları üzrə artımı aşkarlamaq, xərclərin minimumlaşdırılması və rentabelliyyəni yüksəldirilməsi;

- müəssisələrdə və təşkilatlarında, büdcə idarələrində material qiymətlərindən və pul məğləginin xərclənməsində şəffaflıq, o cümlədən uçot və hesabatların dəqiq aparılmasına kömək etmək;

- müəssisələrin xarici iqtisadi fəaliyyətində, həmçinin valyuta və s. əməliyyatlar üzrə yüksək səmərəliliyə nail olmağa yardımçı olmaq.

Nəzarəti bir sıra üsul və metodların köməyi ilə aparılır.

Yoxlama maliyyə-təsərrüfat dairəsinə daxil olan müxtəlif sənədlər, balans, hesabat və məxaric məlumatlarının köməyi ilə yerinə yetirilir.

Təftiş gəldikdə söyləmək munkündür ki, maliyyə nəzarətinin başlıca metodu olub təsərrüfat subyeklərinin hesabat dövründəki bütün təsərrüfat fəaliyyətinin yoxlanmasını əhatə edir. Təftiş prosesində məlumatların əhatə dərəcəsindən asılı olaraq yoxlama tam, başdan-başa yerinə yetirilir və bu vaxt bütün sənədlər və material qiymətləri süzgerədən keçir. Belə ki, əgər məlumatların bir hissəsi nəzarətdən keçərsə, yoxlama qismən aparılmış hesab edilir. Aparılan təftişlər xarakterinə görə iki cür olur: sənədlərə əsasən və faktlara söykənən. Təftişin məqsədindən asılı olaraq müxtəlif yoxlama üsullarından istifadə edilir: hesabat məlumatlarının tutuşdurulması, xəzinədə nəğd pul qalığının yoxlanması, habelə sənədlər əsasında qarşılıqlı yoxlama, ekspertiza və laboratoriya təhlili aparmaq.

Təhlil isə – illik hesabatların faktiki sənədləri əsasında aparılır. Bu vaxt proqnoz və tapşırıqların əməl edilməsi səviyyəsi, maliyyə qanunşuluguna və vəsaitlərin xərc normalarına uyğun olub-olmaması aşkar edilir.

Yoxlamadan tam fərqli olaraq təhlil aparılan vaxt daha əhatəli göstəricilərdən istifadə olunur. Təsərrüfat subyeklərinin maliyyə vəziyyəti onların gələcəkdə inkişaf perspektivləri, istehsalın təzədən qurulması və ya dəyişdirilməsi kimi prosedurlar təyin edir.

Büdcə nəzarəti iqtisadiyyatın inkişafına və büdcəyə daxilolmaların maksimum artırılmasına və optimal maliyyə-büdcə siyasətinin işlənilib hazırlanmasına zəmin yaradır.

Maliyyə orqanları tapşırıqların vaxtında yerinə yetirilməsinə, əmək haqqı fondunun düzgün xərclənməsinə, iqtisadi həvəsləndirmə fondlarının yaradılması və istifadə edilməsinin dəqiqliyinə müntəzəm nəzarəti həyata keçirməli, istehsalın səmərəliliyini artırmaqdan ötrü təkliflər paketi hazırlamalı və onları həyata keçirməlidirlər. Maliyyə orqanları tərəfindən aparılan təhlilin, yoxlamanın və təftişin nəticələri müəssisə rəhbərlərinin yanında müzakirə edilməli, vacib hallarda daxili təsərrüfat ehtiyatlarının aşkarlanması, həmin müəssisələrin işində meydana çıxmış nöqsanların neytrallaşdırılmasına yönəldilən konkret təkliflər təqdim etməklə yerli rəhbər təşkilatlara məlumat verməlidirlər.

Maliyyə nəzarətinin əsas prinsipləri aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

1. Maliyyə nəzarətinin tam aşkarlıq şəraitində həyata keçirilməsi. Bu prinsip bazar iqtisadiyyatı şəraitində gözlənilməsi vacib olan əsas prinsiplərdəndir. Belə ki, bazar münasibətləri müəssisələrə və biznesə tam müstəqillik verdiyi və dövlət tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməsi xeyli çətinləşdiyi üçün müəssisələrdə maliyyə nəzarətinin tam aşkarlıq şəraitində keçirilməsi müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsinə kömək edir. Bu zaman bəzi şərtlərin qorunması, daha doğrusu müəssisələrin kommersiya sirlərinin qorunması çox vacibdir.
2. Gələcəkdə baş verə biləcək hadisələrin qarşısının alınması tədbirlərinin nəzərə alınması. İqtisadi müstəqillik şəraitində müəssisələr hər an gözlənilməz hadisələrlə qarşılaşırlar. Ona görə də, maliyyə nəzarəti həyata keçirilərkən müəssisələrin bu kimi hadisələrdən müdafiə tədbirləri hökmən nəzərə alınmalıdır. Bu tədbirlər müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. Onu da qeyd edək ki, bu tədbirlərin hamısı müəssisələrin strateji planlarında nəzərə alınır və bütün fəaliyyətboyu istifadə olunur.
3. Təftişin hərtərəfliliyi. Qeyd etdiyimiz kimi, maliyyə nəzarəti müəssisələrin, təşkilatların, həmçinin hökumətin təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyətinin izlənməsi formasında həyata keçirilir. Təftiş zamanı əsasən fəaliyyətin nəticələri yoxlanılır və təhlil edilir. Buna görə də təftiş maliyyə nəzarəti obyektinin fəaliyyətinin bütün tərəflərinin və bütün nəticələrinin ciddi qaydada yoxlanılmasını təmin edir. bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisələrin fəaliyyəti genişləndiyi üçün təftişin hərtərəfli qaydada həyata keçirilməsi çox vacibdir.
4. Nəzarətin demokratik əsaslarla həyata keçirilməsi. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində demokratik prinsiplərin qorunması dedikdə, nəzarətin tam qanunvericilik əsasında reallaşdırılması baş düşülür. Bazar iqtisadiyyatı sistemində bu prinsip müəssisələrin fəaliyyəti və müxtəlifliyi üçün çox vacib bir prinsipdir. Belə ki, bu sistem daxilində müəssisələrin fəaliyyətini tənzimləyən və bir çox hallarda məhdudlaşdıran məhz iqtisadi qanunlardır.

Maliyyə nəzarətinin ən geniş yayılmış, mütərəqqi forması audit hesab edilir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olaraq audit dövlətin və biznesmenlərin mənafeyi ilə bağlı məsələləri effektiv imkan yaradan obyektiv, qərəzsiz və müstəqil analitik-nəzarət infrastrukturudur. Ümumiyyətlə bazar infrastrukturunu içərisində auditin özünəməxsus layiqli mövqeyi var.

Audit-əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi və iş görülməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotu dəqiq və dürüst aparılmasının, mühasibat və maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanılmasıdır.

Auditor fəaliyyəti təftiş və nəzarətlə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə geniş anlayışdır. Auditorlar təkcə maliyyə göstəricilərinin etibarlılığının, yoxlanılmasını həyata keçirmirlər. Bu zaman auditorlar tərəfindən xərclərin rasionallaşdırılması və mənfəətin artırılması məqsədi ilə təkliflər də hazırlanır. Auditin aşağıdakı növləri fərqləndirilir: daxili və xarici audit; məcburi və təşəbbüskar audit.

Xarici audit zamanı təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatlarının etibarlılığı obyektiv qiymətləndirilir. Bu zaman yoxlama prosesinə fərdi auditorlar da cəlb edilir.

Daxili audit müstəqil fəaliyyət növüdür. Daxili auditin məqsədi – müəssisənin işlərinə öz funksiyalarını səmərəli formada yerinə yetirilməsinə kömək etməkdir. Kiçik həcmli təşkilatlarda ştatlı auditorlar da fəaliyyət göstərir. Bu halda daxili auditin həyata keçirilməsi təftiş komissiyasına və ya müqavilə əsasında auditorlar firmasına tapşırılır. Audit təşəbbüskarlıq formasında həyata keçirilə bilər. Təşəbbüskar (kənüllü) audit müəssisə rəhbərinin qərarı ilə həyata keçirilir. Məcburi auditin keçirilməsi qanunla tənzimlənir.

Audit firmaları qarşıya qoyduğu vəzifə və məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakıları həyata keçirməlidir.

- Maliyyə ekspertizası təşkil etmək;
- Müəssisə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat və kommertiya fəaliyyətinin təftiş etmək, yoxlamaq;
- Gəlirlərin düzgün müəyyən edilməsinə nəzarət;
- Vergiyə cəlb olunmasını yoxlamaq;

- Cərimə sanksiyalarından qaçmaq hallarının vaxtında qarşısını almaq;
- Uçotun təşkili, hesabatların tətbiqi, vergiqoyma problem məsələləri üzrə məsləhətləşmələr aparmaq;
- Firmadaxili maliyyə nəzarəti və auditin səmərəliliyinin düzgünlüyünün yoxlanması.

Audit yoxlamaları bir neçə mərhələdən ibarətdir:

Başlangıç və ya hazırlıq mərhələsinə - auditorun hərəkəti, təhlilin səmərəli və düzgün təmin edilməsi, lazımi materialların seçilib sistemləşdirilməsi, hesabatların müxtəlif göstəricilərlə qarşılıqlı əlaqəsinin tutuşdurulması, yoxlanması aid edilir.

İkinci mərhələdə böyük miqdarda analitik hesablamalar yerinə yetirilir.

Üçüncü mərhələdə audit-ekspert rəyinin qısaca və dürüst ifadə edilmiş qaydada nəticələri ümumiləşdirilir və yekunlaşdırılır.

Audit müəssisə və firmalarda yalnız maliyyə sənədlərinin yoxlanması ilə məhdudlaşmamalıdır. O həmçinin mövcud şəraitin analitik nəticələrini ümumiləşdirməli, perspektiv inkişaf üçün proqnoz verməli, yeni şəraitdə təzə axınları, prosesləri əhatə etməli, elmi- texniki nailiyyətlərin və qabaqcıl təcrübələrin istehsala tətbiqini, kollektivin psixoloji iqlimin, sosial problemlərin həlli yollarını müəyyənləşdirməli, idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə yeni modellərin hazırlanması və tətbiqi üçün real təkliflər verməlidir.

Maliyyə nəzarəti pul vəsaiti fondlarının formalaşması və istifadə olunması, maliyyə-təsərrüfatçılıq əməliyyatlarının iqtisadi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və çəkilən xərclərin məqsədyönlü olması, bu sahədə mövcud qanunçuluğa əməl edilməsini tənziqləməklə bağlıdır. Nəzarət obyektinin müxtəlifliyi maliyyə metodlarının müxtəlifliyinə də təsir göstərir. Maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi zəruriyyəti, birinci növbədə maliyyənin öz təbiətindən pul vəsaitləri fondunun hərəkət etməsi prosesinin tənziqlənməsi labüdlüyündən irəli gəlir. Bu baxımdan maliyyə nəzarəti yalnız dövlətin deyil, ayrı-ayrı müəssisə və idarələrin, habelə əhalinin mənafeələrinə də uyğun keçirilməsinə xidmət etməlidir. Belə nəzarət olmadan istər müəssisə və idarələr, istərsə də cəmiyyət miqyasında maliyyə sabitliyinə nail olmaq mümkün deyildir. Həm də qeyd etmək lazımdır ki,

iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət sferaları büdcə və büdcədənənar fondlar, büdcə subsidiyaları və kreditlərdən istifadə, pul hesablaşmaları, bununla əlaqədar uçot və hesabat materialları üzərində nəzarət – bunların hər biri özünəməxsus nəzarət qaydası tələb edir. Bundan başqa təsərrüfat obyektlərinin çoxpilləli səviyyəsi də maliyyə nəzarəti metodları və qaydalarına öz təsirini göstərir. Məsələn, müəssisənin fəaliyyəti üzərində maliyyə nəzarəti həmçinin kredit idarələrinin, səhmdar cəmiyyətlərinin nəzarətini və habelə daxili nəzarəti özündə birləşdirir.

Maliyyə nəzarəti maliyyənin nəzarət funksiyasının praktikada tətbiq olunması, reallaşdırılmasıdır. O dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsinin təmin olunması məqsədi daşıyır və maliyyə sisteminin bütün həlqələrinin vəsaitlərinin yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi üzərində dövlət nəzarəti forması kimi çıxış edir.

Maliyyə nəzarəti iqtisadi nəzarətin tərkib hissəsi kimi öz subyektləri və obyektlərinə malikdir. Maliyyə nəzarətinin obyektı ÜDM bölgüsü, maliyyə resurslarının formalaşdırılması və istifadəsi prosesində meydana çıxan pul-bölgü münasibətləridir.

Maliyyə nəzarətinin subyektləri maliyyə nəzarətini həyata keçirən hüquqi və fiziki şəxslərdir.

1.3. Auditor nəzarətinin iqtisadi mahiyyəti və əhəmiyyəti.

Müasir bazar iqtisadiyyatının təşəkkülü və inkişafı təsərrüfat münasibətlərinin yerinə yetirilməsi və tənzimlənməsi üzrə yeni fəaliyyət növlərinin yaradılmasını bilabəsitə zəruri edir. Onlardan biri də azad nəzarət yolu ilə təsərrüfat subyektlərinin qanuni əmlak maraqlarının mühafizəsini təmin edən auditor fəaliyyəti adlanır.

Audit – təsərrüfat subyektlərinin hesabatlarının etibarlılığına və maliyyə durumuna müstəqil nəzarət və onlara mühasibat uçotunun düzgün qurulmasında yaxından yardım, təsərrüfat fəaliyyətinin legitimliyinə, o cümlədən vergi qoyma

şərtləri də daxil edilməklə, əməl olunması sayəsində mülkiyyətçilərin və dövlətin əmlak maraqlarının görünməsinin gözlənilməsinin spesifik informasiya sistemi hesab edilir. Bununla belə iqtisadi islahatların yeni mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycanda nəzarət və audit xidmətinin dünyada qəbul edilən standartlar səviyyəsində qurulması nəticə etibarə ilə büdcə vəsaitlərinin düzgün, səmərəli istifadəsinə, büdcə kəsirinin minimumlaşdırılmasına, bu da əhalinin yaşayış səviyyəsinin qaldırılmasına və iqtisadi dirçəlişə əlverişli zəmin yaradır. Qeyri-dövlət nəzarətinin bir forması da auditor nəzarəti hesab edilir.

Auditor nəzarətinin ümdə başlıcı vəzifəsi maliyyə hesabatlarının həqiqiliyini, yerinə yetirilən işlərin AR qüvvədə olan müfəlik qanunlara uyğunluğunu aşkarlamaq; tədiyə hesablaşma məlumatlarının, vergi bəyannamələrinin və iqtisadi subyektlər tərəfindən yoxlanılan başqa maliyyə öhdəlikləri və tələbnamələrin təftişindən ibarətdir. Auditor xidməti mühasibat uçotunun qoyuluşu və aparılması; maliyyə-təsərrüfat işlərinin təhlili və proqnozlaşdırılması; maliyyə-təsərrüfat qanunvericiliyi məsələsində konsaltinq xidməti; auditor yoxlaması nəticəsində əldə edilmiş təkliflərin işlənilib hazırlanması kimi xidmətlər göstərə bilər.

Müasir şəraitdə təsərrüfat subyektlərinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əsasını əmlak maraqlarından ibarətdir ki, bu da onları yerinə yetirmək üçün effektiv nəzarət vasitələrinə, yəni auditə tələbatı artırır. Audit mülkiyyətçilərin əmlak tələbatı və gəlirlərinin mühafizəsini təmin edən ən effektiv nəzarət vasitəsidir. Ölkəmizin Mülki Məcəlləsində müəyyən olunmuş sahibkarlıq fəaliyyətinin əmlak məsuliyyətinin yerinə yetirilməsi üçün iqtisadi, hüquqi və təşkilati zəminin mövcud olması olduqca əhəmiyyətlidir.

Müstəqil audit sahibkarın (şirkətin) öz fəaliyyətini sərbəst həyata keçirmək, istehsal etdiyi məhsulu (iş və xidməti) satmaq, alınan gəlirdən vergiləri və digər məcburi öhdəlikləri ödədikdən sonra qalan xalis mənfəətdən məqsədli istifadə etmək barədə qanuni hüququnu təmin edir.

Audit müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında məlumatların müəyyən olunmuş meyarlara uyğunluq dərəcəsinin müəyyən edilməsi və auditor

yoxlamasının nəticələrinin maraqlanan istifadəçilərə təqdim edilməsi məqsədilə onların toplanması və qiymətləndirilməsi prosesidir.

Auditor fəaliyyəti idarə və təşkilatların maliyyə hesabatlarının etibarlılığını və AR fəaliyyətdə olan qanunlarına maliyyə və təsərrüfat əməliyyatlarının güzgünlüyünü müəyyənləşdirmək məqsədilə müstəqil yoxlamaların aparılması, həmçinin başqa auditor xidmətlərinin təklif edilməsi üzrə biznes fəaliyyətidir.

Audit idarə və təşkilatların fəaliyyətinə dövlət maliyyə nəzarətini əvəz etmir. Auditor xidmətinin əsas vəzifəsi şirkətin bütün maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qanuniliyini yoxlamaqdan ibarətdir, bu da öz növbəsində istehsalın səmərəliliyinin artırılması naminə istifadə olunmamış ehtiyatları üzə çıxartmaq, effektiv maliyyə siyasətinin və investisiya qoyuluşunun perspektiv strategiyasının işlənilib hazırlanması məqsədilə maliyyə nəticələri barədə sənədlərin doğruluğuna nəzarətin təşkili, həmçinin təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili vasitəsilə yerinə yetirilir .

Ümümlikdə götürüldükdə auditor fəaliyyəti bilavasitə mövsümi xarakter daşıyır, yəni təsərrüfat subyektlərinin illik fəaliyyətinin yekunu ilə əlaqədar olaraq auditor yoxlamaları aparılır. Lakin auditor firmaları müntəzəm biznes fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və gəlir əldə etmək üçün daim səy göstərirlər. Daha doğrusu, auditor şirkətləri müəssisə və təşkilatların mühasibat uçotunun sahmana salınması, maliyyə hesabatlarının işlənilməsi, heyətin üzvlərinə lazımi məsləhətlərin verilməsi kimi məsələlərlə məşğul olurlar.

Auditor auditin təşkili, texnologiyası və etikası, mühasibat uçotu, maliyyə, kredit, qanunvericilik və normativ aktlar, vergiqoyma, təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarəti və təftişi, istehsalın iqtisadiyyatı, təşkili və idarə edilməsi, uçot və iqtisadi proqramların kompüterləşdirilməsi üzrə audit sferasında praktiki fəaliyyət üçün kifayət edən biliklərə malik olmalı; mühasibat balansının və maliyyə hesabatının ekspertizasının, auditor yoxlamaları və xidmətinin təşkili və keçirilməsi metodlarına yiyələnməli; vergi və hüquq mühafizə orqanlarında təsərrüfat subyektlərinin qanuni əmlak maraqlarını müdafiə etməyi bacarmalıdır.

AR qüvvədə olan qanunlarına görə cəmiyyətlər, xarici müəssisələr, məhdud məsuliyyətli cəmiyyətlər, banklar və digər kredit təşkilatları, investisiya fondları

üzrə auditin aparılması məcburidir. Könüllü audit təsərrüfat subyektinin qərarı ilə auditor firması və ya sərbəst auditorla bağlanmış müqavilə əsasında aparılır. Belə auditor yoxlamasının ümumi həcmi, istiqamətini və göstəricilərinin siyahısını sifarişçi müəssisə özü müəyyən edir.

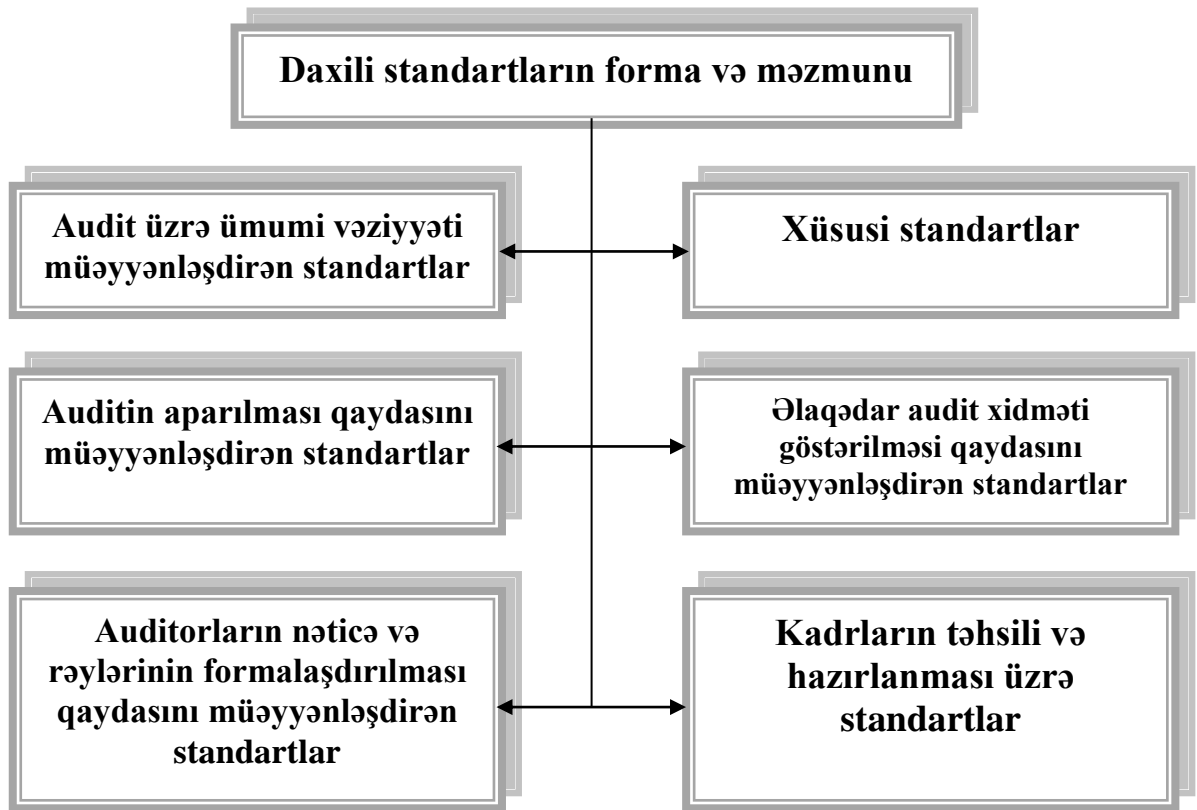
Daxili auditin əsas üstünlüyü ondan ibarətdir ki, kommersiya sirrini mühafizə etməklə və istehsalın bütün iştirakçılarının qanuni maraqlarını qorumaqla müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinə həqiqi maliyyə nəzarətini təmin edir. Beləliklə, daxili audit maliyyə nəzarəti əsasında mülkiyyətçilərin əmlak maraqlarının hüquqi mühafizəsinin təmin edilməsi sistemini ifadə edir.

Daxili auditin özünəməxsus məqsədi və vəzifələri, onlara adekvat hüquqi və təşkilati statusu vardır. Xarici və daxili auditlərin məzmununda prinsiplial fərq ondan ibarətdir ki, daxili audit mühasibat uçotunun, maliyyə nəticələrinin, hesablamaların düzgünlüyünü təmin edir, xarici audit isə yalnız onların etibarlılığını müəyyənləşdirir. Xarici audit uçot, maliyyə və hesablama informasiyalarının düzgünlüyünü təmin edə bilmir və ona görə məsuliyyət daşımır.

Daxili auditor hesabatın, mühasibat uçotunun düzgünlüyünü təmin etməklə təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinə və onların uçotda əks etdirilməsinin düzgünlüyünə nəzarətin yoxlanılmasını aparmaqda təşəbbüs göstərir. Daxili audit müəssisəni kənar auditor yoxlamasına hazırlığını təmin edir, o kənar audit üçün bir sıra mühüm məsələlərdə obyektiv informasiya mənbəyi ola bilər.

Ümumiyyətlə götürüldükdə audit şirkətlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə üzərində maliyyə nəzarətini tam əvəz etmir. Auditor xidmətinin əslində istehsalın səmərəliliyinin artırılması hesabına istifadə olunmamış ehtiyatları aşkarlamaq, səmərəli maliyyə siyasətinin və investisiya qoyuluşunun gəlirliyinin işlənilib hazırlanması məqsədilə maliyyə vəziyyəti barədə hesabatın həqiqiliyinə nəzarətin təşkili, o cümlədən təsərrüfat fəaliyyətinin hərtərəfli analizinin köməyi ilə yerinə yetirilir. Amma auditor şirkətləri daim biznes fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və gəlir əldə etmək üçün müntəzəm iş aparırlar.

Auditor təşkilatlarının daxili standartlarını öz təyinatına görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür.



Şəkil 1. Auditor şirkətlərinin daxili standartlarının forma və məzmunu

Auditor təşkilatları daxili standartlardan başqa auditin aparılmasına auditor təşkilatının yanaşmasını açıqlayan metodika, daxili təlimatlar, prosedurların siyahısı, iş cədvəlləri və suallar, maket və köməkçi-texniki xarakterli digər sənədlər işlənib hazırlayırlar.

Audit yoxlama-ekspertiza işlərinin səmərəliliyi bir sıra amillərdən asılıdır. Bu amillərin sırasında vergi auditinin təşkili, aparılma texnikası, yoxlama metodikası, vergi auditini aparan mütəxəssislərin peşəkarlıq səviyyəsindən, onların psixoloji hazırlığı, vergi auditində tətbiq olunan müasir texniki avadanlıqlar və s. bu kimi amillər aid edilə bilər. Qeyd olunan bu və ya digər amillərin hamısı diqqəti cəlb edir və onların hər birinin öyrənilməsinə ehtiyac duyulur. Vergi auditinin hazırkı müasir təcrübəsi bir sıra hallarda qənaətbəxş qiymətləndirilə bilməz. Çünki burada yoxlama-ekspertiza zamanı bir sıra məsələlərə qeyri-peşəkar yanaşılması, yoxlama-ekspertiza işlərində müasir metod və üsullardan istifadə edilməməsi, yoxlama və ekspertiza işlərində kifayət qədər əsaslandırıcı dəlil və sübut olmadan

və yaxud əlavə mütəxəssis rəyləri, laboratoriya analizinin yekun cavabı olmadan müvafiq qərar qəbul edilir. Bütün düzgün olmayan qərarların qəbul edilməsi birmənalı olaraq, maddi və mənəvi ziyanlarla başa çatır. Bir çox hallarda isə bu qərarların əsassız olması müəssisə və şirkətlərdə böyük narazılığa səbəb olur və hətta bu məsələlərin araşdırılması üçün məhkəmələrə üz tutulur. Vergi auditinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün qeyd etdiyimiz hər bir faktora (amillə) elmi yanaşma, metodiki araşdırma və müvafiq qiymətləndirmə meyarları müəyyənləşdirilməlidir. Bir qayda olaraq, müasir şəraitdə vergi auditinin müəssisə və təşkilatlarda biznes fəaliyyəti üzrə kameral və səyyar yoxlamalar keçirən zaman həmin müəssisənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmadan vergi deklarasiyasını əsas tutaraq vergilərin ödənilməsi məcbur edilir. Bu kimi hallar özəl təhsil müəssisələrində daha tez-tez rast gəlinir. Belə ki, özəl təhsil müəssisələri sifarişçi sayılan tələbə və valideyn və yaxud kənar sifarişçi ilə bağladığı müqaviləyə əsasən təhsil xidmətlərinə görə ödəniləcək dəyər öncədən və yaxud mərhələ-mərhələ aparılır. Ödənişlər bir çox hallarda debitor borcları kimi sifarişçinin ünvanında qalır. Lakin, vergi orqanları audit yoxlama-ekspertiza işləri aparan zaman plana uyğun olaraq göstərilən təhsil xidmətlərinə mənfəət vergisi hesablayır və həmin məbləği inzibati qaydada yoxlanılan müəssisə və təşkilatların hesabından silir. Nəticədə təhsil xidmətlərinə görə alınacaq məbləğə əvvəlcədən vergi ödənilir. Bir çox hallarda isə, təhsil xidmətlərinin dəyəri bu ildən növbəti ilə keçirilir və yaxud bu və ya digər səbəbdən tələbə ali məktəbdən xaric edildiyi üçün debitor borcu ödənilmir. Vergi planlaşdırılmasında belə hallara yol verilməməsi üçün optimal variant müəssisə və təşkilatların kassa metodunun tətbiq olunması və kassa metodunun işlərinə şərait yaradılmasıdır. Əgər xidmətə görə alınan nağd pul vəsaitlərindən vergi hesablanıb ödənilirsə, vergi ödənişində qeyri-yanaşmalara yol verilməsinə ehtiyac qalmaz.

Vergi auditinin səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri də, yoxlama metodikasının düzgün seçilməsidir. Bir qayda olaraq, yoxlama təcrübəsi göstərir ki, vergi yoxlama işlərində tətbiq olunan yoxlama metodikası bir çox hallarda bir variantlıdır. Yəni, ümumi məsrəflər dəqiq araşdırılmadan və bu məsrəflərin

hansılarının məsrəflərə aid edilə bilib bilinməməsindən asılı olmayaraq mənfəət vergisinin ötən ilə nisbətən təqribi müəyyənləşdirilməsi aparılır. Bu isə əksər hallarda mənfəət nəticələrinə səbəb olur. Daha doğrusu, vergi auditinin inspektoru dəqiq araşdırma aparmaması psixologiyasını yaratmaqla müəssisə və təşkilatların vergidən daha böyük məbləğdə yayınma hallarına meydan açır. Ona görə də, vergi yoxlama-ekspertiza işlərində yoxlanılan obyektin fəaliyyət spesifikasiyası nəzərə alınmaqla yanaşı, vergi məəcəlləsinə uyğun olaraq məsrəflərə daxil edilə biləcək xərclərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi məqsədə müvafiq hesab edilir.

Aparılan vergi audit-yoxlama təcrübəsi göstərir ki, Respublikamızda vergidən yayınma halları dinamik olaraq artır. Yəni, vergi auditinin illik hesabatı üzrə yoxlamalar nəticəsində əlavə ödənişlərin məbləği ilbəil artmaqdadır. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, vergi ödəyiciləri vergidən yayınma halları ilbəil kütləvi surətdə artmaqdadır və bunların qarşısı alınmaz bir problemə çevrilməkdədir. Fikrimizcə, bu kimi hallar vergi yoxlama fəaliyyətinin bu sahədə səmərəliliyinin lazımı səviyyədə olmamasını göstərir. Daha doğrusu, müşahidələr fikir formalaşdırır ki, mütəmadi olaraq müəssisə və təşkilatlarda kameral və səyyar yoxlamalar aparılır, lakin qanun pozuntuları kütləvi olaraq artır bununla bərabər əlavə vergi ödəmələri də artmaqdadır. Bu kimi halların qarşısını almaq və vergi audit yoxlamalarının səmərəliliyini yüksəltmək üçün seçmə üsulu ilə yoxlama nəticələrini mətbuat orqanlarında və yaxud internet səhifələrində nəşrləri diqqəti cəlb edə bilər. Vergi auditinin səmərəliliyinə təsir edən amillərdən biri də, vergi mütəxəssislərinin peşəkarlıq səviyyəsi ilə bağlıdır. Bir qayda olaraq Vergilər Nazirliyi və Vergilər Departamentləri işə qəbulu Dövlət Qulluğu xətti ilə mərkəzləşdirilmiş qaydada test, sorğu yolu ilə işə qəbul prosesini aparırlar. İlkin olaraq, burada gələcək vergi mütəxəssislərinin nəzəri bilikləri test vasitəsilə yoxlanılır, sonradan isə II mərhələdə Vergilər Nazirliyinin iştirakı ilə I mərhələdə seçilmiş mütəxəssislərin vergi sahəsində praktiki bilikləri, bacarıqları, anlayışları, iqtisadi-sosial problemlərə baxışları qiymətləndirilir.

Araşdırmalar göstərir ki, vergi işçilərinin xüsusilə audit yoxlama ekspertizası ilə məşğul olan gələcək vergi işçiləri böyük əksər hallarda ümumi nəzəri bilikləri

qiymətləndirilir və bu qiymətləndirmə sistemində vergi sisteminə aid ola biləcək suallar çox az miqdarda, təxminən 15-20% təşkil edir. Təcrübə göstərir ki, vergi orqanlarının və xüsusilə vergi auditi işçilərinin belə qaydada seçilməsi təcrübədə özünü tam doğrultmur. İlk növbədə, həmin mütəxəssislər sırf vergi, maliyyə və ya mühasibat uçotu ilə bağlı olmayan digər peşə sahibləri olurlar. Menecment, marketinq, dünya iqtisadiyyatı və s. peşə sahibi olurlar və onların baza hazırlığı vergi, maliyyə, uçot anlayışı bir qədər zəif olur. Bu isə, istər-istəməz təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılmasında aşkar olunmuş maliyyə pozuntularının və ya uçotdan kənar əməliyyatların vergiyə daxil edilə biləcək və ya edilə bilməyəcək məsələlərin qiymətləndirilməsində mənfi hal kimi özünü göstərir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, digər peşə ixtisasına sahib olan iqtisadçı mütəxəssislərin vergi, uçot, audit sahəsində yetişdirildiyi üçün yeni hazırlıq təkmilləşdirmə və ya xüsusi kursların vasitəsilə həyata keçirilə bilər. Belə təcrübə Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyində mövcuddur. Belə ki, gənc vergi işçiləri dövlət qulluğu vasitəsilə müvafiq işə qəbul edildikdən sonra bir qayda olaraq nəzəri və praktiki kurslar, peşə təcrübəsi keçdikdən sonra müvafiq sahələrdə işə başlamasına icazə verilir. Lakin, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onların peşə baza təhsili bir çox hallarda vergi, maliyyə uçot ixtisasları olmadığı üçün bu sahədə baş vermiş əməliyyatların yoxlanılmasında və qiymətləndirilməsində dəqiq və dürüst nəticə vermir. Fikrimizcə, vergi audit sahəsində mütəxəssislərin seçilməsi, yetişməsində səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün müasir və yeni variantlardan istifadə olunması vacibdir. Hər şeydən öncə vergi audit mütəxəssisləri mühasibat uçotu və audit baza təhsilinə malik olan iqtisadçı mütəxəssislərin və ya maliyyə vergi sahəsində peşə hazırlığına malik olan mütəxəssislərin bu sahədə işə seçilməsinə üstünlük verilməsi məqsədə uyğundur. Digər tərəfdən, vergi və audit sahəsi tətbiqi iqtisadiyyat sahəsi olduğu üçün bu sahədə müəyyən qədər praktiki təcrübəyə malik olan mütəxəssislərin seçilməsi daha məqsədə uyğun sayıla bilər və nəhayət, üçüncü bir səmərəli vasitə ilə, yəni müasir vergi təcrübəsini Vergilər Nazirliyinin və onun Departamentlərinin vasitəsilə müvafiq ali məktəblərdə vergi, uçot, audit və maliyyə sahəsində hazırlıq aparan universitetlərdə birgə hazırlıq

aparılması nəzəri biliklərin bilavasitə paralel olaraq praktiki biliklərlə uzlaşdırılması böyük səmərə verə bilər. Vergi-audit xidmətində mütəxəssislərin peşəkarlığının yüksəldilməsi üçün beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla daimi olaraq treninqlərin keçirilməsi də vacibdir. Vergi-audit mütəxəssisləri arasında müvafiq peşə müsabiqələrinin keçirilməsi onların peşəkarlıq səviyyəsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Vergi auditinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində əsas məsələlərdən biri də, bu sahə üzrə statistik hesabat göstəricilərinin tərkibi, məzmunu, qrupu və təsnifatından çox şey asılıdır.

Aparılan araşdırmalar və tədqiqatlar göstərir ki, vergi auditinin apardığı kameral və səyyari yoxlamaların nəticələri ayrı-ayrı göstəricilər üzrə hesabat verilsə də, toplum şəkildə belə bir hesabat mövcud deyildir. Belə bir toplum hesabatının olmaması Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi nəzdində fəaliyyət göstərən bir sıra Departamentlərin, o cümlədən Audit Vergi Departamentinin fəaliyyətinin səmərəliliyini qiymətləndirmək və müvafiq meyar əsasında onun fəaliyyətində mövcud çatışmamazlıqlar, onların aradan qaldırılması və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi üçün müvafiq tədbirlərin göstərilməsi üçün çətinliklər yaradır. AR Vergilər Nazirliyinin internet saytında mütəmadi olaraq aparılan səyyar və kameral vergi yoxlamaları nəticəsində vergi məəcəlləsinin pozuntuları, bunun nəticəsində büdcəyə dəyən ziyanlar, onların ödənilməsi, vergi ödəyicilərinin vaxtında vergi ödəmədikləri üçün inzibati qayda ilə onların siyahıya alınmasına dair məlumatlar, fiziki və hüquqi şəxslərə qarşı vergi pozuntularına görə tətbiq olunan inzibati cəzalar və s. bu kimi məsələlər mütəmadi olaraq rüblük, altı aylıq və ya illik yekun məlumatlar verilir. Lakin, bütün bu kimi məlumatlar Vergi Audit Departamentinin fəaliyyətinin nəticələri və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə bütövlükdə imkan vermir. Bununla əlaqədar belə nəticəyə gəlmək münkündür ki, vergi auditinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və bütövlükdə Vergilər Nazirliyinin fəaliyyəti ictimai maraq kəsb etdiyi üçün vergidən yayınma, vergi ödəmələrinin gecikdirilməsi, aparılan səyyar və kameral yoxlamalar nəticəsində aşkar edilən qanun pozuntuları, çatışmamazlıqlar,

kənarlaşmalar, cinayət tərkibli təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının aşkar olunması, bu istiqamətə aparılan ilkin vergi istintaqları, yoxlamalar nəticəsində ödənilmiş vergi borcları, vergi borclarının ödənilməsi tədbirləri və s. bu kimi əməliyyatların nəticəsində büdcəyə dəyən ziyanların məbləğləri və onların ödənilməsi haqqında müvafiq inzibati tədbirlər, vergi yoxlama-ekspertiza tədqiqatlardan sonra hüquq mühafizə orqanlarının təşəbbüsü ilə aşkarlanan vergi qanun pozuntuları və digər göstəriciləri xarakterizə edən statistik hesabat formasının yaradılması məqsədəuyğun hesab edilə bilər. Belə bir hesabatın tərtib edilməsi və verilməsi ilk öncə, Vergilər Nazirliyi yanında vergilər Audit Departamentinin fəaliyyəti təhlil etmək və qiymətləndirmək üçün müvafiq imkanlar yarada bilər. Hər bir sahədə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin spesifik xüsusiyyəti nəzərə alınmaqla onun nəticələri müvafiq meyarlarla qiymətləndirilir.

Vergi Audit Departamentinin fəaliyyətini də qiymətləndirmək üçün müvafiq göstəricilər sisteminin olması mütləqdir. Belə göstəricilər sisteminin işlənilib hazırlanması və tətbiq edilməsi nəinki vergi auditinin fəaliyyətinin səmərəliliyini, həmçinin Vergi Audit Departamentinin rəhbərliyinin fəaliyyətini və ayrı-ayrı auditorların fəaliyyətini qiymətləndirmək mümkündür. Təcrübə göstərir ki, vergi Departamentinin xidmət işçiləri yəni, auditorları bu və ya digər obyektləri təkrarən bir neçə dəfə audit yoxlamasından keçirməsinə baxmayaraq həmin sahədə ciddi qanun pozuntuları olmuş, lakin məlum olmayan səbəbdən bu aşkarlanmamışdır. Məsələnin belə formada qalması iki istiqamətdə fikir söyləməyə əsas verir. Birincisi, vergi yoxlayıcıları ya ümumiyyətlə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin qanunvericilik prinsipində maraqlı olmamış, yəni onların yalnız vergi ödəmək məsələsi daha cəlbədicə olmuş və yaxud təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yoxlanılması, təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi metodikasında kifayət qədər bilik və bacarığa sahib olmaması ilə izah edilir. Audit yoxlama-ekspertiza işləri ağır əmək tutumlu, yaradıcı xarakterli iş olduğu üçün burada mütəxəssislərin seçilməsi, yerləşdirilməsi, onların təkmilləşdirilməsi vacib məsələlərdən biri hesab edilir. Ona görə də, vergi audit işçiləri vergi bəyannamələrinin strukturunu, məzmununu, xarakterini dərinlən bilməklə bərabər, uçot-hesabat işlərini dərinlən

bilməsi vacibdir. Belə ki, təcrübədə vergi bəyannamələrində göstərilən rəqəmlər, onların tərtibi, bir çox hallarda mühasibat uçotu rəqəmləri ilə uzlaşmır. Bəyannamələrdə öz əksini tapmış rəqəmlər analitik olaraq uçot məlumatları ilə və maliyyə hesabatları ilə təsdiq edilməlidir. Yoxlama zamanı uçot məlumatları ilə bəyannamələri arasında müəyyən fərqlər və ya kənarlaşmalar aşkar edilərsə, onlar analitik məlumatlarla əsaslandırılmalıdır. Bəzən, əmək haqqı üzrə gəlir vergisinin ödənilməsi mövsümi xarakterli olaraq dəyişkən olur. Lakin bu dəyişkənlik vergi bəyannamələrində əsaslandırılı bilmir ona görə də, Departamentlə vergi ödəyiciləri arasında ilkin mübahisələr meydana gəlir. Bu mübahisələr müəyyən hallarda uzunmüddətli mübahisələrə çevrilir və əlavə araşdırmalara ehtiyac duyulur. Vergi yoxlama zamanı bu kimi hallara diqqətlə yanaşılmalıdır. Vergi ödəyicilərinin fəaliyyətində spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır.

Fəsil 2.Maliyyə hesabatlarının maliyyə nəzarəti və auditin təşkilinə təsirinin qiymətləndirilməsi.

2.1. Uçot siyasətinin maliyyə nəzarəti və auditin təşkilində rolu.

Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus yeni uçot sistemini qurmaq, uçot siyasətini Azərbaycan dövlətçiliyinin möhkəmləndirilməsinə və dövlət büdcəsinin lazımi səviyyədə formalaşmasına yönəltmək, onu daim inkişaf etdirmək, mühasibat uçotu və mühasibat xidmətinin dövlət tənzimlənməsini, onun inkişafını və təkmilləşdirilməsini təşkil etmək, mühasibat uçotu sahəsində beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarına müvafiq normativ-hüquqi bazanı (milli mühasibat uçotu standartlarını) hazırlamaq, milli mühasibat uçotu sistemini beynəlxalq mühasibat uçotu sisteminə uyğunlaşdırmaq günün əsas tələblərindəndir.

Azərbaycan iqtisadiyyatına xarici investisiyanın cəlb edilməsi, müştərək , holdinq şirkətlərinin və xarici müəssisələrin yaradılması, dünya təsərrüfat sistemində sıx inteqrasiya olunması xarici portnyorlar və potensial investorlar ötrü beynəlxalq maliyyə institutları tərəfindən qəbul edilən şəkildə mühasibat uçotu və hesabatlarının yaradılmasını zəruriyyətə çevirir.

Düzgün uçotu olmayan dövlətin iqtisadi,maliyyə-kredit, qiymət və vergi siyasəti iqtisadi siyasətin daxilində təzahür edən digər siyasətlərlə ayaqlaşma bilməz. Belə ki,uçot olmadan ÜDM-un həcmi,vergi daxilolmalarını, dövriyyə pul-kredit dövriyyəsinə,vəsaitlərinin dövretmə sürətini,dəyər və qiymət anlayışlarını və iqtisadiyyatın hər hansı bir atributunu dəqiqləşdirmək qeyri- mümkündür.

Uçotun son nəticəsi hesab edilən dəqiq qurulmuş hesabatlar onun istifadəçilər üçün demək olar ki, ən yaxşı nəzarət sistemi hesab edilir.Belə ki,hesabatlar daimi dövlət nəzarətində olmalı,müvafiq dövlət idarələri tərəfindən yığılıb araşdırılmalı,təhlil edilməli və uyğun təkliflərlə yekunlaşmalıdır.

Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara keçməsi və nəzarət funksiyasının gücləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq əmlakın qorunub saxlanması vəzifəsi mühüm rol oynayır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki,mühasibat uçotu müəssisədə əmlakın hərəkəti və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti barədə vacib olan sintetik və analitik

informasiyaları özündə birləşdirir ki, bunun da əsasında müvafiq idarəetmə qərarları qəbul olunur.

Mühasibat uçotu iqtisadi idarəetmə sisteminin ən vacib tərkib hissəsi hesab edilməklə idarəetmənin güzgü təşkilində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin demək olar ki, bütün cəhətlərinin xronoloji və sistemik şəkildə qeydiyyatını aparan uçotun əhəmiyyəti gündəngünə artan iqtisadi informasiyanın başlıca mənbəyinin özəliyi təşkil edir. Bu informasiyanın forma və məzmun nöqtəyi- nəzərindən idarəetmənin tələblərinə cavab verəcək dərəcədə əldə olunması üçün informasiyaya qarşı qoyulan tələbləri öncədən bilmək və informasiyada həmin tələbləri nəzərə almaq vacib əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, idarəetmə qərarları qəbul edərkən iqtisadi təhlil mühüm element sayıla bilər. Elə bu nöqtəyi-nəzərdən mühasibat uçotunun informasiyalarının tam kompleks iqtisadi təhlilin həyata keçirilməsi ötrü lazım olan tərzdə sistemləşdirilməsi vacibdir.

Müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq şəraitində biznes fəaliyyəti ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun nəzarət funksiyası çox genişdir. Buna görə də şirkətin rəhbərliyi öz şirkətinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti barədə mühasibat uçotu məlumatlarını yiyələnmək üçün daha çox maraqlı tərəf kimi çıxış edirlər. Belə ki, təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun nəzarət funksiyası əsasən üç formada həyata keçərilir: ilkin, cari və sonrakı nəzarət. İdarəetmənin nəzarət funksiyası başlıca vəzifəsi qüvvədə olan qanunvericilik aktlarının və normativ sənədlərin məqsədemüfəfik istifadə olunmaması hallarını aşkarlamaqdır. Müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bütün cəhətlərini əks etdirən göstəricilər mühasibat uçotunda öz parlaq nümunəsini tapır.

Mühasibat hesabatlarının beynəlxalq standartlara tələblərinə uyğun qurulmasının vacibliyi bir sıra səbəblərlə əlaqələndirilir:

- dünya təsərrüfat əlaqələrinin dərinləşməsi və transmilli şirkətlərin inkişafı;
- mühasibat uçotunun və mühasib peşəsinin tarixi inkişaf meyilləri.
- kapital bazarının beynəlmiləşməsi;

Dünyanın bütün ölkələrində təsərrüfat subyektlərinin hamısında mühasibat uçotu aparılır. İdarəetmə qərarlarının qəbulu zamanı mühasibat uçotunun məlumatlarından geniş istifadə olunur. Müasir şəraitdə müxtəlif idarəetmə səviyyələrində informasiya təminatı müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də haqlı olaraq mühasibat uçotunu «biznesin dili» sayılır. Mühasibat uçotu müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti barədə informasiyaların ölçülməsi, emalı və ötürülməsi funksiyasını yerinə yetirən bir sistemdir. Mühasibat uçotunun əsas ümdə məqsədi müəssisənin əmlakının vəziyyəti barədə zəruri informasiyalarla həm daxili və həm də xarici istifadəçiləri vaxtaşırı təmin etməkdir.

Mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara keçməsi və nəzarət funksiyasının güzləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq əmlakın qorunub saxlanması vəzifəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Mühasibat uçotu müəssisədə əmlakın hərəkəti və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında lazımi sintetik və analitik informasiyaları cəmləşdirir ki, bunun da əsasında müvafiq idarəetmə qərarları qəbul olunur.

Sadalanan vəzifələrin yerinə yetirilməsi mühasibat uçotunun qarşısında qoyulan şərtlərə düzgün əməl edilməsindən daha çox asılıdır. Mühasibat uçotunun qarşısında duran vacib şərtlər aşağıdakılardır: uçot göstəriciləri müqayisəli, sadə, şəffaf, sənədlə əsaslandırılmış, etibarlı, operativ və qənaətçi olmalıdır.

Maliyyə uçotu – şirkətin maliyyə hesabatının tam şəkildə işlənilib hazırlanmasının başa çatdırılması prosesi hesab olunur, bundan da həm daxili və həm də xarici istifadəçilər istifadə edirlər. Maliyyə hesabatının əsas məqsədi və vəzifəsi investisiya qoyuluşu və kreditlərin verilməsi haqqında qərarların qəbulu, istifadəçilərin pul vəsaitinin gələcək hərəkətini qiymətləndirməyə kömək, iqtisadi resurslardakı dəyişiklikləri əks etdirmək üçün yarıyan informasiyalar təqdim etməkdən ibarətdir.

Xüsusən son dövrlərdə dünya praktikasında çox geniş inkişaf etmiş maliyyə uçotu və maliyyə hesabatı götürükdə özü-özlüyündə mühasibat uçotunun rolunun təsvirini fikirdə tutur. Tarixə nəzər saldıqda mühasibat uçotu şirkətin əmlakının qorunub saxlanmasına və onun fəaliyyətinin rentabelliyyətinə mülkiyyətçi tərəfindən nəzarət vasitəsi kimi qiymətləndirilməsə, o cümlədən dövlət büdcəsinə vergilərin

toplanmasının dəqiqliyini yoxlamaq vasitəsi kimi qurulmuşdur. Belə ki, maliyyə uçotu, götürüldükdə hər şeydən əvvəl, geniş istifadəçi diapozonu üçün təqdim edilən müəssisənin çap olunan hesabatının iqtisadi cəhətdən önəmli göstəricilərinə, onların qiymətləndirilməsi və ölçülməsi prinsiplərinə istiqamətləndirilir. Bununla belə mühasibat uçotunun texnikası, hesabların tərkibi, tipi, məlumatların saxlanması, ümumiləşdirilməsi və müqayisəsi, hesablar forması – bütün bunlar ikinci plana keçir və müxtəlif müəssisələrdə, sahələrdə və ölkələrdə fərqli ola bilər. Hərçənd, hər bir müəssisədə mühasibat uçotunun metodologiyası təsərrüfat subyektlərinin maliyyə vəziyyətinin və fəaliyyətinin nəticələrinin qiymətləndirilməsi qüvvədə olan standartlarda qurulmuş maliyyə hesabatının son məlumatları ilə müəyyən ediləcəkdir.

Maliyyə uçotunun digər mühüm xarakteristikası onun vergi uçotundan asılı olmamasıdır, yəni maliyyə hesabatının göstəricilərinin formalaşması metodologiyası, vergi qanunvericiliyinin təsirindən asılı olmamasıdır. Nəticədə müəssisənin real maliyyə fəaliyyətini və rentabelliyini özündə əks etdirən, onun etibarlılığı barədə müstəqil auditor firmasının rəyi ilə təsdiq edilmiş maliyyə hesabatı müəssisənin investorları, kreditorları üçün ən yaxşı zəmanətdir.

Maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına əsasən elə uçot siyasəti tətbiq olunmalıdır ki, hesabat standartların tələblərinə tam uyğun gəlsin. Uçot siyasətinin seçilməsi və həyata keçirilməsində aşağıdakı prinsiplər rəhbər tutulmalıdır: münasiblik, bitərəflik, ehtiyatlıq düzgünlük, mahiyyətin formadan üstünlüyü və əhəmiyyətlik.

Mühasibat uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsinin başlıca məqsədi dəqiq olmalı və həmin məqsədə hədəf üçün tədbirlər planı və təşkilati model bütöv şəkildə elmi cəhətdən əsaslandırılmalıdır. Buna görə də mühasibat uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması dəqiq və düzgün istiqamətlər üzrə həyata keçməlidir:

1. Mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, yaxınlaşdırılması ötrü lazımı hüquqi-normativ baza qurulmalıdır.

2. İnformasiyanın istifadəçilərinin maliyyə hesabatlarının işləyib hazırlanmasına olan tələbatlarının düzgün müəyyənləşdirilməsində diferensial yanaşmadan istifadə edilməlidir.

3. Mühasibat uçotu sistemi, vergi sistemi və statistik informasiyaların toplanması sistemi arasında qarşılıqlı əlaqə modeli formalaşdırılmalıdır.

4. Peşəkar auditor xidməti bazarı təsis edilməli və mühasibat uçotunun təşkilinin təkmilləşdirilməsində sistemində auditorların iştirakı artırılmalıdır.

Hal- hazırda xarici iqtisadi fəaliyyətin əhatəsi, xarakteri və formasının dəyişilməsi, onun daxilində iştirakçıların sayının artması və fəaliyyət miqyasının genişlənməsi, idarəetmənin mühüm funksiyası kimi iştirak edən mühasibat uçotunun qarşısında həlli vəcb şərtlər qoyulmuşdur. Bu olan vəziyyətdə mühasibat uçotu təkcə maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində baş verən əməliyyatları qeydə almaqla kifayətlənməməli, həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkilinə, valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə nəzarətdə müstəsna vəsb etməlidir.

Bəllidir ki, şirkətin uçot siyasəti yalnız mühasibat uçotunun aparılması qaydasına və hesabatın tərtib edilməsinə deyil, həmçinin təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin yekunlarına görə vergi tutumuna təsiredici dərəcədə öz təsirini edir. Buna görə də vergitutma məqsədləri üçün ayrıca uçot siyasəti hazırlamaq və təsdiq etmək gərəkdir. Rusiyada və bir çox bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə müəssisə və təşkilatlar həm mühasibat uçotu məqsədləri üçün və həm vergitutma məqsədləri üçün uçot siyasət formalaşdırır, müəssisənin və təşkilatın rəhbərinin müvafiq əmri (sərəncamı) ilə təsdiq edilir. Əgər əvvəllər iqtisadi ədəbiyyatlarda, dərsliklərdə uçotun üç növü – operativ, statistik və mühasibat uçotu haqqında söhbət gedirdisə, indi onların sırasına dördüncü uçot növü – vergi uçotu əlavə olunur.

Mühasibat uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri mühasibat uçotu və maliyyə uçotu arasında qarşılıqlı əlaqə modelinin formalaşdırılmasıdır. Əsas məsələ təsərrüfatçılığın uzun illər təşəkkül tapmış şərtlərinə uyğun gələn mühasibat və vergi uçotunun aparılması qaydasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Vergi uçotu hazırda dünyanın bir çox ölkələrində dinamik şəkildə inkişaf edir. Azərbaycanın uçot praktikasında “vergi uçotu” anlayışı istifadə olunur. Lakin bu termin ölkə qanunvericiliyi ilə rəsmiləşdirilməmişdir. Belə ki, mövcud qanunvericilikdə yalnız “gəlirlərin və xərclərin uçotu” termini qəbul edilmişdir. Azərbaycanda bilavasitə vergi uçotu ilə bağlı normativ sənədlər olmasa da, vergiyə cəlb olunma üzrə normativ aktlar və Vergi Məcəlləsinə müntəzəm olaraq əlavələrin və düzəlişlərin aparılması sübut edir ki, vergi uçotu yaxın gələcəkdə vergiyə cəlb olunmanın müstəqil sahəsinə çevriləcəkdir.

Dünyanın peşəkar mühasibləri tərəfindən mühasibat və vergi uçotu sisteminin iki modeli: “Qitə” və “İngilis-Sakson” qəbul edilmişdir. Almaniya, İsveç, Belçika, İspaniya və İtaliya kimi Avropa ölkələrində tətbiq edilən “Qitə” modelində mühasibat və vergi uçotu faktiki olaraq üst-üstə düşür. ABŞ-da, İngiltərədə, Avstraliyada və Kanadada istifadə edilən mühasibat uçotu sisteminin “İngilis-Sakson” modeli müxtəlif məqsədlər güdən mühasibat və vergi uçotunun iki müstəqil sistem kimi paralel surətdə fəaliyyət göstərməsini nəzərdə tutur.

Əmlak vergisi üzrə vergiyə cəlb olunma bazası mühasibat uçotu məlumatları əsasında formalaşır. Mənfəət vergisi üzrə vergi bazasını formalaşdırmaq üçün əsas informasiya mənbəyi kimi vergi uçotunun məlumatları çıxış edir. Fikrimizcə, vergiyə cəlb olunma bazasının şəffaflığına nail olmaq üçün mühasibat uçotundan əlavə informasiyalar əldə edilməlidir.

Vergi uçotu sistemində mühasibat uçotunun iştirakı dərəcəsi nəzərə alınmaqla vergi uçotunun üç növünü: mühasibat vergi uçotu, qarışıq vergi uçotu və mütləq vergi uçotunu bir-birindən ayırmaq məqsədəmüfəfiqdır.

Mühasibat vergi uçotunun göstəriciləri mühasibat uçotunun sənədləri əsasında formalaşır. Qarışıq vergi uçotunda vergi ödəyicisi əvvəlcə mühasibat uçotunun göstəricilərindən istifadə edir, daha sonra alınmış göstəricilərə Vergi Məcəlləsində nəzərdə tutulan xüsusi metodika əsasında düzəlişlər edilir. Mütləq vergi uçotunun göstəriciləri isə mühasibat uçotunun iştirakı olmadan formalaşır.

Araşdırmalarımızdan belə nəticəyə gəlmək olur ki, müasir uçot siyasətində müxtəlif mülkiyyət formasından əlaqəsi olmayaraq hər bir konkret müəssisənin

maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin özəllikləri nəzərə alınmaqla həm mühasibat uçotunun, həm də vergi uçotunun aparılmasının ən mütərəqqi üsulları öz parlaq əksini tapmalıdır.

Belə ki, vergi uçotunu – ilkin sənədlərin məlumatlarına əsasən vergitutma bazasının müəyyənləşdirilməsi üçün informasiyaların ümumiləşdirilmiş sistemi hesab etmək mümkündür. Vergi uçot sistemi vergi ödəyicisi vergi uçotunun norma və qaydasının ardıcıl tətbiqi prinsipi əsasında müstəqil təşkil edir, yəni bir vergi dövründən digərinə ardıcıl keçirilir. Vergi uçotunun aparılma qaydası vergi uçot siyasətində sayəsində müəyyənləşdirilir.

Mühasibat uçotunda olduğu kimi, vergi uçotunda da ilkin uçot sənədləri və analitik registrlər tətbiq olunur. İlkin uçot sənədlərindən biri mühasibin arayışı sayılır. Mühasib arayışı ilk növbədə o hallarda tərtib edilir ki, eyni adlı ilkin uçot sənədləri həm «mühasibat uçotu məqsədləri» və həm də «vergitutma məqsədləri» üçün istifadə olunsun. Belə olan təqdirdə mühasibat uçotunun ilkin uçot sənədlərini və onların məlumatlarına əsasən tərtib edilmiş arayışı – vergi uçotunun ilkin uçot sənədi kimi saxlamaq lazımdır.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə xarici iqtisadi fəaliyyətin miqyası, xarakteri və formasının dəyişilməsi, onun tərkibində iştirakçıların sayının artması və fəaliyyət dairəsinin genişlənməsi, idarəetmənin mühüm funksiyası olan mühasibat uçotunun qarşısında ciddi tələblər qoyulmuşdur. Belə olan şəraitdə mühasibat uçotu təkcə maliyyə təsərrüfat fəaliyyətində baş verən əməliyyatları qeydə almaqla məhdudlaşmamalı, xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkilinə, valyuta əməliyyatlarının yerinə yetirilməsinə nəzarətdə fəal rol oynamalıdır.

Aydındır ki, təşkilatın uçot siyasəti təkcə mühasibat uçotunun aparılması qaydasına və hesabatın tərtib edilməsinə deyil, həm də təşkilatın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinə görə vergi tutumuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Buna görə də vergitutma məqsədləri üçün ayrıca uçot siyasəti hazırlamaq və təsdiq etmək gərəkdir. Rusiyada və bir çox bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə müəssisə və təşkilatlar həm mühasibat uçotu məqsədləri və həm vergitutma məqsədləri üçün uçot siyasəti formalaşdırır, müəssisənin və təşkilatın rəhbərinin müvafiq əmri

(sərəncamı) ilə təsdiq edilir. Əgər əvvəllər iqtisadi ədəbiyyatlarda, dərsliklərdə uçotun üç növü – operativ, statistik və mühasibat uçotu haqqında söhbət gedirdirsə, indi onların sırasına dördüncü uçot növü – vergi uçotu əlavə olunur.

Mühasibat uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərindən biri mühasibat uçotu və maliyyə uçotu arasında qarşılıqlı əlaqə modelinin formalaşdırılmasıdır. Əsas məsələ təsərrüfatçılığın uzun illər təşəkkül tapmış şərtlərinə uyğun gələn mühasibat və vergi uçotunun aparılması qaydasını müəyyənləşdirməkdən ibarətdir .

Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi mühasibat uçotu ilə vergi uçotunu müxtəlif uçot növləri kimi təsbit edən ilk normativ-hüquqi aktdır. Lakin Vergi Məcəlləsinin qüvvəyə minməsindən xeyli vaxt keçməsinə baxmayaraq, hələ də vergi uçotunun mühasibat uçotundan fərqli olması bəzi mütəxəssislər tərəfindən birmənalı qəbul edilmir. Vergi Məcəlləsi gəlirlərin və xərclərin uçotunun paralel olaraq həm ümumi qaydalara, yəni müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq, həm də vergitutma məqsədləri üçün, yəni vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq aparılmasını təsvir edir və bununla da iki müxtəlif uçot növünü tanıyır. Eyni zamanda, Vergi Məcəlləsində aydın şəkildə göstərilir ki, bu məcəllə mühasibat uçotunu deyil, vergi məsələlərini tənzimləyir.

Fikrimizcə, mühasibat uçotu ilə vergi uçotu onların istifadəçiləri nöqtəyindən nəzərdən fərqləndirilməlidir. Mühasibat uçotunun əsas məqsədlərindən biri səhmdarlar və potensial investorlar üçün dürüst, dolğun məlumatların hazırlanmasıdır. İstifadəçiləri isə müəssisənin vəziyyəti, təsərrüfat fəaliyyətinin həqiqi nəticələri maraqlandırır. Heç şübhəsiz, vergi məqsədləri üçün gəlirdən çıxılmayan xərc hesabına məbləği artırılmış mənfəət müəssisəsin təsərrüfat fəaliyyətinin real nəticələrini əks etdirə bilməz. Bu isə öz növbəsində, istifadəçidə tam və dolğun məlumatın olmaması üzündən, onun gələcək investisiya planları ilə bağlı səhv qərar qəbul etməsinə səbəb ola bilər.

Beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq söyləmək lazımdır ki, mühasibat uçotu ilə vergi uçotunun aparılmasında da böyük fərqlər mövcuddur. Yəni, mühasibat

uçotunun əsasını ikili mühasibat yazılışları təşkil etdiyi halda, vergi uçotu isə sadəcə olaraq, mühasibat uçotuna vergi məqsədləri üçün edilən əlavələrin müəyyən bir sistem statusunda rəsmiləşdirilməsidir.

Hal-hazırda Azərbaycan regionda iqtisadi cəhətdən güclü bir dövlətdir. Dünya iqtisadiyyatında böhranın mövcud olduğu bir şəraitdə ölkədə davamlı inkişafın, sabitliyin, real sektorun, o cümlədən qeyri-neft sektorunun sürətli inkişafı vacib şərtlərdəndir. Bütün bunlar isə iqtisadiyyatda əsas fondların həcmnin artırılmasını, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinin genişləndirilməsinin zəruriliyi əsas kapitalla investisiyaların həcmnin artırılmasını tələb edir.

Cədvəl 1.

İqtisadiyyata yönəldilən investisiyalar

	2005	2010	2014	2015
İqtisadiyyata qoyulan investisiyalar (milyon manat)	6733,4	14118,9	21890,7	20057,4
O cümlədən:				
Xarici investisiya (milyon manat)	4628,5	6619,7	9175,7	10998,9
Milyon dollar	4893,2	8247,8	11697,7	10719,1
Daxili investisiya:				
Milyon manat	2104,	7499,2	12715	9058,5
Milyon dollar	2225,3	9343,6	16209,8	8828,1

1. Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri. Bakı, 2016.

Yuxarıdakı cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, 2010-cu ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatına yatırılan daxili investisiyalar xarici investisiyaları üstələyib və bu fərq 2014-ci ilədək davam edib, 2015-ci ildə isə daxili investisiya 9058,5 milyon manat xarici investisiya 10998,9 milyon manat təşkil edib bu da nəzərəçarpan fərq deyil və beləliklə ölkənin valyuta ehtiyatlarının

çoxalması daxili investisiyaların həcmnin artırılması üçün əlverişli zəmin yaratmış olur. Son illərdə daxili investisiyaların xarici investisiyaları üstələməsini müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar. Çünki investisiyalar ancaq neft sektoruna qoyulurdu. 2005-ci ildən sonra isə xarici investisiyaların böyük hissəsi qeyri-neft sektoruna yatırılırdı. Beləliklə, qeyri-neft sektorunda xarici investisiyaların xüsusi çəkisi investisiyanın ümumi həcmində artan xətt üzrə inkişaf edirdi.

2.2. Pul axınlarının hərəkəti haqqında hesabatlara maliyyə nəzarətinin təşkili.

Hətta global maliyyə böhranı şəraitində də istənilən şirkət özünün inkişafı ilə əlaqədar strategiya və taktikasının seçimində müstəqildir, özünümaliyyələşdirməni əsas hədəf kimi qarşına məqsəd qoyur. Təsərrüfat subyektlərində mütəmadi şəkildə pul axınlarının yerdəyişməsi baş verir. Səmərəli investisiya qoyuluşu ilə əlaqəli olan texnoloji təkmilləşdirmələr, inflyasiya, faiz dərəcəsinin dəyişməsi, vergi orqanlarında tətbiq olunan yeniliklər şirkətdə pul vəsaitlərinin dövriyyəsinə bilabası təsirini göstərir.

Pul vəsaitlərinin vəziyyəti haqqında hesabat geniş informasiya əhəmiyyətinə malikdir. Belə ki, bu məlumatlardan investorlar və maliyyə menecerləri lazımınca faydalanırlar, bıznesmenlər isə əlavə aktivlərin yaradılması, borcların vaxtında ödənilməsi və yeni gəlirli kapital qoyuluşu bağlı olan məsələlərin həllində faydalı olur.

Müəssisələrdə pul vəsaitləri əsas fondlara yiyələnməkdə, əmtəə ehtiyatlarının formalaşması, debitor borclarının yaradılması və başqa təyinatlar üzrə istifadə edilə bilər. Pul vəsaitlərinin dövriyyəsi nəticəsində istehsal-kommersiya tsikli cərəyan edir və sonda onunla da yekunlaşır. Şirkətin bütün maliyyə fəaliyyətinin tsikli nəticəsində pul ehtiyatları müxtəlif aktivlərə, məhsulun satışı dövründə debitor borclarına çevrilir.

Beləliklə, pul vəsaitlərinin səmərəli idarə edilməsi dedikdə elə maliyyə aləti başa düşülür ki, onun sayəsində firmanın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin ali son

nəicələrinə əldə etmək, yəni daha çox gəlirə nail olmaq mümkündür. Bütün bu sadələşmələr səviyyəsində pul vəsaitlərinin idarə edilməsi mexanizmini bilavasitə təkmilləşdirilməsini labüd edir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq maliyyə və pul-kredit sisteminin deformasiyası keçid dövrü üçün səciyyəvi cəhətlərdən biridir. Bu özünü birincisi məcmu gəlirlərin azalması ilə paralel olaraq istehsal sferasında mənfəət və əməyin ödənilməsi formasında olan gəlirin daha çox azalmasında göstərir. Keçid dövrünün iqtisadi mexanizmi, gəlirlərin yenidən bölüşdürülməsi mexanizmi, maliyyə resurslarının istehsaldan uzaqlaşdırılmasına, onun maliyyə sferasına xüsusi əllərdə toplanmasına stimül yaratmışdır. (xüsusi olaraq bazar sistemində keçidin ilk illərində). İkincisi, bu istehsal sferasında gəlir normasının bir neçə dəfə aşağı olması və əksinə maliyyə fəaliyyətinin nisbətən əlverişli olması ilə səciyyələnir. Ona görə də islahatın ilk illərində müəssisələrin özləri öz kapitalını istehsaldan spekulyativ valyuta və maliyyə sferalarına keçirməyə maraqlı olmuşlar. Üçüncüsü, əvvəllər material resursları çatışmamazlığının indiki ödəniş vəsaitlərinin çatışmamazlıqları ilə əvəz edilməsi və məcmu pul tələbatının azaldılması.

Pul axınlarının proqnozlaşdırılması nəticəsində vəsait azlığının , və yaxud əksinə artıqlığının cərəyan etməmişdən qabaq duyub və müəyyən vaxt kəsiyində şirkətin fəaliyyətinə uyğun adekvat qabaqlayıcı tədbirlər görməyə imkan yaradır. Pul axınlarının proqnozlaşdırılması büdcəsinə düz gəlməlidir. Pul vəsaitləri büdcəsi özlüyündə istehsal, alqı-satqı, satış sahəsində fəaliyyət proqramının dəyər göstəricilərini tam əks etdirməlidir . Fəaliyyət proqramına gəldikdə isə müxtəlif tədbirlərin vaxtaşırı və funksional koordinasiyanın sintezini nəzərə almalıdır.

Pul aqreqatları (mlyn.manat)

Cədvəl 2.

	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Geniş mənada pul kütləsi(M3) o cümlədən	1841,8	10527,5	16775,3	19289,4	21566,4	21286,9
M2 pul aqreqatı o cümlədən	796,7	8297,5	13806,4	16434,8	17435,8	8678,3
M1 pul aqreqatı o cümlədən	747,8	6718,9	11107,9	12736,9	12830,4	6897,2
Banklardan kənarında nəgd pul (M0)	547,4	5455,8	9256,6	10458,7	10152,5	4775,9

Mənbə: Azərbaycanın iqtisadi göstəriciləri. Bakı, 2016.

Cədvəldən göründüyü kimi sevindirici hal olaraq pul aqreqatları yəni pul kütləsi (M3) 2005-ci ildə 1841,8mlyn.manatdan,2015-ci ildə 21286,9mlyn.manata,banklardan kənarında nəgd pul (M0)547,4mlyn.manatdan 4775,9 manata qalxmışdır.Lakin 2014-cü ilnən müqayisədə 2015-ci ilin nəticələri nisbətən qənaətbəxş olmamışdır.Belə ki, banklardan kənarında nəgd pul 2014-cü ildə 10152,5 mlyn. manatdan 2015-ci ildə 4775,9 mlyn. manata qədər azalmışdır.

İqtisadiyyatın transformasiyası şəraitində pul tədavülünün iqtisadiyyatın bütün strukturları ilə inteqrasiya qaydalı əlaqələrinin dövlətin fiskal siyasəti üçün prinsiplial əhəmiyyəti vardır.Lakin tədqiqatdan belə nəticə çıxarmaq mümkündür ki,yerli-yersiz pul qıtlığı yaratmaq,pul emissiyasında məhdudlaşdırıcı mövqe tutmaq pul kütləsi,investisiya sferalarında düzgün olmayan,şərhi siyasət yeritmək demək olardı.Bu kimi maliyyə sabitliyini tə'min etmək pul tədavülü sferasında deformasiya səbəb ola bilər,makroiqtisadi göstəricilərə,əhalinin həyat səviyyəsinə,nağd və qeyri-nağd pul arasındakı nisbətlərə,nağdsiz hesablaşmalar isə özlüyündə vergiyə mənfi təsir göstərir. Ona görə pul kütləsinin kifayət qədər və

yaxud az olması, bir sözlə emissiya-kredit siyasətinin düzgünlüyü səviyyəsi yuxarıda göstərilənlərlə, habelə iqtisadiyyatın strateji problemləri infilyasiya göstəriciləri müqayisəli təhlil edilərək qiymətləndirilmişdir.

Lakin hal-hazırda nədənsə pul dövriyyəsinə olan real tələbat deyil, pul kütləsi həcmnin ÜDM-a olan nisbətinin azaldılması meyl meyarı əsas götürülür. Lakin bunu bütün hallarda pozitiv meyl adlandırmaq olmaz. Bu hal göstərilən problemlərlə yanaşı büdcədən maliyyələşdirməyə, büdcə kəsirinin ödənilməsinə, pul yığılmasına mənfi təsir göstərə bilər. Ona görə də “Pul qıtlığı” yaratmaq siyasəti heç də nağd, nağdsız və ümumi pul kütləsi arasında müəyyən normal nisbət olmasını inkar etməməlidir. Pul qıtlığı habelə əhalinin kasıblığı şəraitində milli pul kütləsinin əsas hissəsi cari dövriyyə vasitəsi kimi çıxış edir, uzun müddətli vəsait səciyyəsində isə əsasən dollar çıxış edir, həm də hamı üçün yox. Əhalinin ən az hissəsi öz pul gəlirlərini dolların alınmasına sərf edir ki, bunun da əksər hissəsi təəssüf ki, milli iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilmir. Milli valyutanın bu tərzdə sabitliyi əhalinin investisiya potensialını artırmamış, investisiya fəallığına səbəb olmamışdır. Beləliklə pul kütləsinin sərt və yaxud süni halda məhdudlaşdırılması və üstəlik bunun qiymətlərin liberallaşması şəraitində edilməsi pul kapitalı yığılmasına, tədiyyə böhranına, borc kapitalının kütləsinə, kapitalın qiymətdən düşməsinə, bank faizinin mənfəət normasından ayrılmasına səbəb ola bilər. Belə mənfi halların aradan qaldırılması real sektora maliyyə sabitliyini təmin edər, onların gəlirliyini artırmış olur ki, bu da vergiyə cəlb etmə bazasını genişləndirən, vergi işini yüksək səviyyədə təşkil etməyə imkan verir, bir sözlə milli istehsalın gəlirliliyini, gəlirgətirmə qabiliyyətini təmin etmiş olar.

Şirkətin mənfəətlə işlənməsinə nail olmaqdan ötrü pul ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsi, planlaşdırılmış əaliyyət kursundan kənarlaşmaya həmin an reaksiya verilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Maliyyə menecerinin fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən pul ehtiyatları ilə güzgün idarəetmə məharətidir. Buraya pul vəsaitlərinin maliyyə tsiklinin güzgün hesablanması; pul axınlarının kompleks təhlili; pul axınlarının dəqiq proqnozlaşdırılması daxildir.

Pul vəsaitlərinin dövriyyədən kənarlaşdığı vaxtı maliyyə tsikli adlanır və buraya istehsalı üçün lazım olanları və başqa aktivlərə pul vəsaitlərinin investisiyalaşdırılması, məhsulun satışı, həmin əməliyyatlardan mənfəətin əldə edilməsini aid etmək məqsəduyğun olardı.

Məhsulun reallaşdırılması, pul vəsaitlərinin daxil olması və xərclənməsi eyni vaxtda baş vermir və nəticədə ya böyük həcmdə pul axınına, ya da müəssisənin likvidliyini qoruyub saxlamaq üçün digər mənbələrdən vəsaitin cəlb edilməsinə ehtiyac yaranır.

Pul axınlarının effektiv idarə edilməsi üçün istehsal resurslarının alınması anından əmtəənin reallaşdırılması nəticəsində pul vəsaitlərinin daxil olması anına qədər vaxt intervalında tamamlanmış maliyyə tsiklinin müddətinin müəyyənləşdirilməsi vacibdir. Maliyyə tsiklinin müddəti aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$M_t = \dot{I} + D - K,$$

\dot{I} – istehsal ehtiyatlarının tədavül vaxtını;

D – debitor borclarının tədavül vaxtını;

K – isə kreditor borclarının tədavül vaxtını ifadə edir.

Bu bərabərlik nəticəsində gələcəkdə şirkətin kredit siyasətinin xüsusiyyətini, debitor və kreditor borclarının ekvallentliyini, müəssisə üçün xas olan əməliyyat tsiklinin müddətini və onun dövriyyə kapitalının həcminə təsirini, təsərrüfat dövriyyəsiindən pul vəsaitlərinin kənarlaşması zamanını aydınlaşdırmaq olar. Maliyyə tsiklinin müddətinin hesablanması vaxtı istifadə olunan göstəricilərin təsir səviyyəsini qiymətləndirmə pul ehtiyatları dövriyyəsinin sürətləndirilməsi yollarını mümkünlüyünü təmin edir.

Dövlət sektorunda aparılan qlobal iqtisadi islahatlar maliyyə sektorunda da ciddi islahatların həyata keçirilməsini tələb edirdi. Bu isə öz növbəsində bazar münasibətlərinin formalaşması zamanı dövlətin iqtisadiyyata əsas təsir mexanizmi və əsas maliyyə bazası kimi istifadə etdiyi büdcə sisteminin təkmilləşdirilməsini, səmərəli və tarazlaşdırılmış büdcə siyasətinin hazırlanmasını sürətləndirdi.

Maliyyə sektorunda aparılan islahatlar zamanı alternativ olmayan icra mexanizminin – büdcənin kassa icrasının xəzinədarlıq vasitəsilə həyata keçirilməsinin zəruriliyini təsdiq etmişdir.

Bir çox ölkələrdə bu nisbətən gec duyulsa da, beynəlxalq maliyyə institutlarının təkidilə artıq həmin dövlətlərdə xəzinədarlıq sisteminin yaradılması maliyyə sektorunda həyata keçirilən islahatların aparıcı həlqəsinə çevrilmiş, zəruri təşkilati, maliyyə və struktur dəyişiklikləri aparılmış və demək olar ki, bir sıra inkişaf etməkdə olan, o cümlədən keçid iqtisadiyyatına malik olan ölkələrdə xəzinədarlıq sisteminin yaradılması uğurla başa çatdırılmışdır.

Xəzinədarlıq sisteminin yaradılması ilə əlaqədar olaraq respublika büdcəsinin, büdcədən kənar fondların, büdcədən maliyyələşdirilən idarə və təşkilatların vəsaitlərinin xəzinədarlığın hesablarında cəmləşdirilməsi qərara alındı və bununla da xəzinədarlıq sənədləşmələrinin həyata keçirilməsinin əsası qoyuldu.

Hal-hazırda valyuta bazarında proqnozlaşdırılan iri həcmli valyuta təzyiqi şəraitində manatın məzənnəsinə və ölkənin strateji xarici ticarət şəraitində neqativ təsirini neytrallaşdırmaq üçün valyuta bazarında aktiv sterilizasiya siyasəti həyata keçirilməlidir. Məhz buna görə qiymətli kağızlar bazarının effektivliyi ondan ibarətdir ki, əhalinin əlində olan sərbəst pul kütləsi qiymətli kağızlara investisiya edilməklə inflyasiyanın qarşısı xeyli dərəcədə alınabilir. Digər tərəfdən, əsas amillərdən biri də odur ki, ölkəyə daxil olan pul vəsaitlərinin qonşu ölkələrin qiymətli kağızlar bazarına yerləşdirilməsi həyata keçirilsin.

Təcrübə göstərir ki, hər hansı bir ölkədə yüksək işsizlik şəraitində məcmu xərclərin dəyişməsi qiymətlərin ümumi səviyyəsinə çox cüzi təsir göstərdiyi bir şəraitdə məhsul istehsalına isə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Məşğulluğun səviyyəsi yüksək olan şəraitdə isə məcmu məsrəflərin artması qiymətlərin ümumi artımına səbəb olur. Belə halda inflyasiyanı nəzarətdə saxlamaq üçün məcmu xərcləri daimi nəzarətdə saxlamaq lazımdır.

Fikrimizcə rasionallaşdırma və qiymətlər üzərində nəzarət tədbirləri digər əmtəələrə nisbətən ərzaq məhsullarının qiymətlərinin kəskin artmasının qarşısını qismən də olsa ala bilər.

2.3. Maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatlara maliyyə nəzarətinin təşkili

Müasir şəraitdə Azərbaycanın maliyyə ehtiyatlarının beynəlxalq kapital bazarına qoşulması, xarici investorların ölkə iqtisadiyyatına olan marağının gücləndirilməsi, ölkədə qüvvədə olan maliyyə sisteminin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılması məqsədilə maliyyə nəzarətinin və audit sisteminin mütərəqqi tələblər səviyyəsində təzədən qurulması ən aktual problemlər kimi qarşıda durmuşdur. Hal-hazırda da gündəlik həyatımızda rast gəlirən iqtisadi sahədə cinayətlərin və dövlət vəsaitlərindən lüzumsuz istifadə hallarının aradan götürülməsində dövlət maliyyə nəzarətinin daha da gücləndirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bu baxımdan demək olar ki, iqtisadiyyatın bütün sahələrində maliyyə əməliyyatlarının qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərinə uyğunluğunu, onların şəffaflığını və təyinatına uyğun təmin edən mexanizm kimi, maliyyə nəzarətinin və auditin təkmilləşdirilməsi başlıca vəzifələrdən birinə çevrilir.

İqtisadi islahatların strateji əsası büdcə gəlir və xərclərinin daha səmərəli idarə olunmasını mümkün edən dövlət nəzarət sisteminin yaradılmasında, dövlət xərclərinin mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq maliyyə nəzarəti qurumları və audit təşkilatları vasitəsilə yoxlanılmasından, təhlil edilməsindən, iqtisadiyyatın inkişaf yollarının araşdırılmasından və bu sahədə ardıcıl olaraq tərəqqi təkliflərin hazırlanmasından ibarət olmalıdır.

Azərbaycanda səmərəli fəaliyyət göstərə bilən maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasında daha mühüm rol oynayan amillərdən biri bütün sosial-iqtisadi fəaliyyət agentlərinin maliyyə təsərrüfat nəticələrinin şəffaflığını təmin edən mühasibat uçotu, mühasibat hesabatı və audit standartlarının işlənilib hazırlanmasıdır.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi mərkəzləşdirilmiş qaydada Baş Dövlət Xəzinədarlığı tərəfindən həyata keçirilir ki, bu da ödənişlər üzrə borcların əmələ gəlməsinin qarşısını almağa, büdcə təşkilatlarını resursla müntəzəm təmin etməyə və zəruri dövlət ödənişlərini

vaxtında həyata keçirməyə, büdcə vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsi üzərində cari nəzarəti təmin etməyə imkan verir.

Maliyyə vəsaitləri üzrə gəlir və xərclərin planlaşdırılması ən vacib vasitələrdən biridir. Planlaşdırmanın əsas məqsədləri xərclərin fasiləsiz maliyyələşdirilməsi, dövlət borclarının azaldılması, təsdiq edilmiş büdcə siyasətinin dəqiq reallaşdırılmasıdır. Maliyyə planlaşdırılması nəticəsində hökumət gözlənilən pul qıtlığı və artıqlığı haqqında məlumata əsaslanaraq xərclərə nəzarət üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi, gəlirlərin yığılması prosesinin sürətləndirilməsi və borclanma prosesinin planlaşdırılması imkanlarına malik olur. əsas vəzifə gözlənilən ödəmələrin gecikdirilmədən vaxtında icra edilməsi, büdcəyə gözlənilən daxilolmaların vaxtında mədaxil olunmasını, banklararası hesablaşmaların nəzərdə tutulmuş müddət ərzində yerinə yetirilməsini, pul vəsaitlərinin minimum qalığını və bu səviyyədən yuxarı investisiya məbləğinin təmin edilməsidir.

Ümumiyyətlə, dövlət büdcə xərclərinin icrası prosesində öhdəliklərin qəbul edilməsi vacib amil hesab edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu mərhələdə artıq dövlət gələcək perspektivdə ödənişlərin icrası öhdəliyini öz üzərinə götürür. İllik büdcənin təsdiq edilməsindən növbəti öhdəliyin qəbulu aparıcı mərhələ hesab edilir. Lakin öhdəliklər malların faktiki alınmasına qədər olan dövrdə qəbul edilməlidir. Beləliklə, bu mərhələ həqiqi xərclər üzərində nəzarətin həyata keçirilməsi üçün vacib mərhələ kimi qiymətləndirilir.

Öhdəliklərlə paralel olaraq, maliyyə vəsaitləri üzrə gəlir və xərclərin planlaşdırılması hökumətin maliyyə ehtiyatlarından düzgün istifadə etməsində ən ümdə vasitələrdən biri hesab edilir. Belə ki, planlaşdırmanın vacib məqsədlərindən biri xərclərin aramsız maliyyələşdirilməsi, dövlət borclarının minimumlaşdırılması, qəbul edilmiş büdcə siyasətinin dəqiq reallaşdırılmasıdır.

Maliyyə planlaşdırılması nəticəsində dövlət gözlənilən pul çatışmamızlığı və artıqlığı barədə məlumata söykənərək xərclərə nəzarət üzrə tədbirlər həyata keçirilməsi, gəlirlərin yığılması prosesinin sürətləndirilməsi və borclanma prosesinin planlaşdırılması imkanına sahib olur. Başlıca vəzifə kimi gözlənilən

ödəmələrin gecikdirilmədən məqamında yerinə yetirilməsini, büdcəyə nəzərdə tutulan daxilolmaların vaxtında mədaxil olunmasını, banklararası hesablaşmaların nəzərdə tutulmuş müddət ərzində həyata keçirilməsini, pul vəsaitinin minimum qalığını və bu səviyyəni aşan investisiya məbləğinin təmin edilməsi hesab edilir.

Dövlət xərclərinin idarə edilməsinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarına dövlət investisiyalarının dövlət büdcəsinə inteqrasiyasını göstərmək olar. Axır vaxtlara qədər bu kimi əməliyyat yalnız büdcə vasitəsilə həyata keçirilən daxili investisiyalara aid edilirdi. Xarici mənbələrdən maliyyələşdirilən və dövlət zəmanəti ilə yerinə yetirilən investisiyalara gəldikdə isə bu prosesə şamil edilmirdi.

Dövlət investisiyalarının dövlət xərclərinin əsas komponenti olduğunu geyd etsək onda son dövrlərdə həm istər daxili mənbələrdən səfərbər edilmiş, həm də xarici mənbələrdən cəlb olunmuş investisiyaların büdcədə əks olunması prosesinə start verilmişdir. Amma bu proses hələ də dövlət zəmanəti ilə yerinə yetirilən investisiyaları tam şəkildə əhatə etmir və əks tərəfdən konkret bir siyasəti özündə ifadə etdirmir. Ona görə də, investisiyaların tam həcminə qiymət verilməsi hesab edilməklə, onun bazasında investisiya sahəsində yaxın period üçün dövlətin maliyyə sistemini müəyyənləşdirmək sahəsində dövlət tərəfindən bəzi vacib tədbirlər görülür.

Dövlət investisiyalarının reallaşdırılması sferasında makroiqtisadi siyasətinə yerinə yetirilməsi, onun idarə olunması kimi təxirəsalınmaz öhdəliklərin bölgüsü, həmçinin investisiya planlarının işlənilib hazırlanması, xərc smetalarının tərtibi, bu kimi layihələrin gerçəkləşdirilməsi üzərində nəzarət və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi kimi funksiyaları həyata keçirən orqanların dəqiq müəyyənləşdirilməsi də yaxın dövrün investisiya siyasətində öz əksini tapmışdır. Bunun parlaq nümunəsi aşağıdakı cədvəldə öz təsdiqini tapır.

Xarici investisiyalar (mlyn. ABŞ dolları)

Cədvəl 3.

	2005	2010	2012	2013	2014	2015
Cəmi xarici investisiya	4893,2	8247,8	10314,0	10540,9	11697,7	10719,1
Maliyyə kreditləri	698,4	3405,9	3135,5	2655,8	1880,6	2210,2
Neft sənayesinə	3799,9	2955,3	4287,8	4935,7	6730,7	6622,7
Neft bonusu	1,0	2,0	2,0	2,4	17,0	2,0
Qeyri-neft sektoru	230,5	659,6	1094,5	1041,0	1318,5	860,4

Mənbə: AR iqtisadi göstəriciləri. Bakı, 2016.

Belə ki, dövlət maliyyə nəzarəti sisteminin müasir tələblərə uyğun təşkili ilə əlaqədar iqtisadi sahədə cinayətkarlığa qarşı mübarizənin gücləndirilməsindən ötrü maliyyə, vergi, bank, audit və hüquq-mühafizə orqanlarının birgə əlaqəli fəaliyyəti üçün şərait təmin olunmalıdır. Amma bunu da göstərməyi özümə borc bilirəm ki, dövlət orqanları tərəfindən yoxlama və nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi mexanizminin bazar iqtisadiyyatı tələblərə uyğun şəkildə təşkili prosesi hələ tam başa çatmadığına görə bu sahədə nəzarət funksiyasını yerinə yetirən orqanların fəaliyyətlərində həll edilməsi vacib olan çətinliklər vardır.

Ölkəmizin iqtisadiyyatının bazar münasibətlərinə keçməsi, onun dünya iqtisadi sistemində inteqrasiya prosesinin gücləndirilməsi, dövlət idarəetmə sistemində təxirəsalınmaz islahatların aparılması və ümumilikdə cəmiyyətin demokratikləşdirilməsi prosesi beynəlxalq standartların tələblərinə tam surətdə cavab verən maliyyə nəzarətini zəruri edir.

Bu gün biz qətiyyətlə deyə bilərik ki, bazar iqtisadiyyatının prinsiplərinin reallığını, beynəlxalq maliyyə təşkilatlarının təkliflərini, o cümlədən ölkəmizin iqtisadi vəziyyətini, büdcə vəsaitlərinin məhdudluğunu əsas tutaraq indiki şəraitdə respublikada auditin inkişafına böyük zərurət duyulur. İqtisadi sahədə maliyyə

nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə qarşıya qoyulan təxirəsalınmaz vəzifələrin həyata keçirilməsində audit təşkilatlarının müstəsna xidmətləri vardır.

Belə ki, audit islahatlarının vacib şərtlərindən biri dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinə nəzarətin ali audit orqanı hesab edilən Hesablama Palatası tərəfindən həyata keçirilməsidir.

Dövlət xərclərinin səmərəli idarə olunmasının artırılmasının ən ümdə elementlərindən biri hesab edilən xərclərin proqnozlaşdırılması və icrası sahəsində obyektivliyin təmin edilməsi və lazımi nəzarət– audit sisteminin qurulmasıdır.

Ölkəmizin iqtisadiyyatında aparılan köklü struktur dəyişiklərinin başlıca istiqamətlərindən biri büdcə gəlirlərinin artırılması, sabit iqtisadi yüksəlişin və istehsalın inkişafının təmin edilməsi səbəbi ilə vergi xidmətinin və vergi siyasətinin təkmilləşdirilməsi hesab edilir. Göstərilən məqsədin əldə olunması üçün birinci növbədə vergi orqanları tərəfindən həyata keçirilən vergi nəzarətinin nə dərəcədə doğru təşkilindən bilavasitə birbaşa əlaqədardır.

Büdcə təşkilatlarında təftişlər aparılarkən aşağıda qeyd olunanlar yoxlanılmalıdır.

1. Smeta təyinatlarının düzgünlüyü, mühasibat uçotunun düzgün aparılması, hesabatların tərtibi və uçot məlumatlarının uyğunluğu, şəbəkə, ştat və kontingent planlarının yerinə yetirilməsi və xərclərin həmin göstəricilərə uyğunluğu, pul vəsaitləri və mal-material qiymətlərinin qorunub saxlanılması və onlardan qənaətlə istifadə olunması, əsaslı təmirə çəkilən xərclərin səmərəliliyi, avadanlıq və inventar alınması, mal-material qiymətlilərin silinməsi normalarına riayət olunması, uşaqly ailələrin və işləyən pensiyaçıların sosial-müdafiəsi üçün komissiyalar tərəfindən az təminatlı ailələrə təyin edilən müavinətlərin, həmçinin işləyən pensiyaçılara ödənilən pensiyaların düzgünlüyü, əmək haqqı fondunun düzgün xərclənməsi, büdcədənkənar fondların yaradılması və onların xərclənməsi, debitor və kreditor borclarının vəziyyəti, onların reallığı və yaranma səbəbləri, təhtəl-hesab şəxslərlə hesablaşmalar, pul vəsaitlərinə mal-material qiymətlərin inventarizasiyasının aparılması barədə qüvvədə olan qaydalara riayət olunması, əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin vəziyyəti, əvvəlki təftişlə aşkar olunmuş faktların aradan qaldırılması vəziyyəti və bu məqsədlə görülmüş tədbirlər.

2. Bütçə təşkilatlarında bütçə vəsaitinin xərclənməsinin düzgünlüyü yoxlanılarkən təsərrüfat xərclərinə ayrılan vəsaitlər hesabına dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrindən nağd qaydada və köçürmə yolu ilə mal alışı, habelə dərman və sarğı materiallarının, ərzaq məhsulları alınarkən onların qiymətlərinin təsdiq edilmiş qiymətlər səviyyəsinə uyğunluğunun, alışa dair təsdiqedicə sənədlərinin olması və mühasibatlıqda mədaxil edilməsi vəziyyəti araşdırılmalı, xəzinədarlığın bu sahədəki nəzarət funksiyalarının yerinə yetirilməsi yoxlanılmalıdır. Avadanlıq və əsaslı təmir işlərinin hansı təşkilatlar tərəfindən həyata keçirildiyi, ehtiyac olmadığı halda özəl müəssisələrə vəsait köçürülməsi, həmin vəsaitin digər məqsədlərə istifadə olunmasına və ya vəsaitin dondurulmasına yol verilməsi, nağd qaydada tikinti materialları alınması, alınmış materialların , yerinə yetirilmiş işlərin dəyərinin şişirdilməsi halları müəyyən edilməlidir.

1. Bütçə təşkilatlarında cari bütçə ili üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin təyinatı üzrə xərclənməsini yoxlamaqla bərabər, həmin vəsaitlər hesabına keçmiş illərdən qalmış kreditor borclarının ödənilməsi hallarına yol verilməsi müəyyən edilməli, dövlət öhdəçiliyi olmayan və müəyyən edilmiş limitlərdən artıq kreditor borclarının yaradılması halları araşdırılmalı və bu barədə aktda qeydlər edilməlidir.

Yerli maliyyə orqanlarının rayon xəzinədarlıq orqanları tərəfindən keçmiş dövrlərdə yaranana kreditor borclarının bütçə ilinin vəsaiti hesabına ödənilməsinə yol verilməsi hallarının müəyyən edilməsinə xüsusi fikir verilməli və belə halların səbəbi araşdırılmalıdır.

2. Təftiş olunan bütçə idarələrində Respublika Prezidentinin Fərmanları ilə əmək haqqının, digər yardımların artırılmasının tətbiq edilməsinin düzgünlüyünü yoxlamaq. Əmək haqqı stavgalarının və vəzifə maaşlarının tətbiqinin düzgünlüyünü yoxlamaq, müəssisələrin təhsil və stajlarına görə seçmə qaydada 25-30%-dən aşağı olmamaqla əmək haqlarının tarifləşməsinə, tarifləşmə siyahılarına dərc saatlarının tədris planı əsasında düzgünlüyünü başdan başa yoxlamaq.

İqtisadi islahatların yeni mərhələsinə qədəm qoymuş Azərbaycanda maliyyə nəzarəti və audit xidmətinin beynəlxalq tələblər səviyyəsinə uyğun qurulması sayəsində biz nəticə etibarilə büdcə vəsaitlərindən səmərəli istifadəyə, büdcə kəsinin azaldılmasına, bunun nəticəsində də əhalinin həyat səviyyəsinin artırılmasına və iqtisadi dirçəlişə zəmin yaratmış olarıq.

Maliyyə nəzarətinin və audit sisteminin işinin beynəlxalq mütərəqqi tələblər səviyyəsində qurulması və bu sahədə gərəkli olan tam, dəqiq məlumat şəbəkəsinin yaradılması və həmçinin onun beynəlxalq kompüter şəbəkəsi sistemində olan internetə qoşulması olduqca zəruridir.

Ölkəmizdə beynəlxalq standartların tələblərinə tam cavab verən, həmçinin dövlətin, mülkiyyətçilərin və xalqın müdafiəsini təmin edən audit sisteminin qurulması respublikanın iqtisadiyyatının gunbəgündən daha da inkişaf etdirilməsində, həmçinin Azərbaycanda sivil maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılmasında aparıcı rol oynayacaqdır.

Fəsil 3. Dövlət büdcəsinin icrasında maliyyə nəzarəti və auditin təşkili problemləri.

3.1 Büdcə sistemində maliyyə nəzarətin təşkili problemləri.

Hər bir cəmiyyətdə daim müxtəlif və arzuolunmaz təsirlərə məruz qalan iqtisadi və sosial inkişaf prosesləri öz özüne tənzimlənmədiyi üçün, cəmiyyətin iqtisadi – sosial həyatında bir çox problemlər meydana çıxır və belə olan tərzdə dövlət tərəfindən iqtisadi tənzimləmə mexanizminin həyata keçirilməsi çətinləşir. Elə ona görə də həmin problemləri, yəni cəmiyyətin iqtisadi-sosial inkişafına maneçilik törədən təsirləri vaxtında aradan qaldıra bilən iqtisadi nəzarət sisteminin təşəkkül tapması zərurəti yaradır.

Dövlətin sosial-iqtisadi funksiyalarının həyata keçirilməsində büdcənin xüsusi rolu vardır. Dövlətin siyasi, iqtisadi, sosial və digər çoxsahəli vəzifələrinin yerinə yetirilməsi yalnız dövlət büdcəsi vasitəsilə maliyyələşdirilir. Büdcə anlayışı XVIII əsrdən maliyyə kateqoriyası kimi iqtisadi leksikona daxil olmuş, mənə etibarilə xəzinə sözünə yaxındır. Ümumiyyətlə büdcə- pul gəlirləri hesabına formalaşır. Əgər ailə büdcələri ailənin gəlir və xərc balansını əks etdirirsə, dövlət büdcəsi dövlətin gəlir və xərclər arasındakı balansını təzahür edir. Büdcə iqtisadi kateqoriya kimi maliyyə sisteminin tərkib hissəsidir, pul münasibətlərini təzahür edərsə maliyyənin funksiyalarını özündə əks etdirir.

Büdcə iqtisadiyyatının və sosial sferanın inkişafına təsir edən ən mühüm iqtisadi kateqoriyadır. İqtisadi mahiyyətinə görə büdcə obyektiv olaraq mövcud pul münasibətlərini maddi məzmununa görə pul vəsaiti fondunu, təşkilati formasına görə qanun şəklində təsdiq edilmiş maliyyə sənədini ifadə edir. Ayrı-ayrı iqtisadçıların büdcənin mahiyyətinə dair baxışlarının müxtəlifliyinə baxmayaraq, onlar üçün ümumi olan obyektiv sürətdə mövcud maliyyə münasibətlərinin tərkib hissəsi kimi qəbul edilməlidir. Büdcə münasibətlərini ümumi sistemindən ayrılmağa imkan verir fərqləndirici cəhətləri bölgü münasibətlərinin xüsusi təyinatında və onların maddi təcəssümündə axtarmaq lazımdır.

Büdcə münasibətlərinin spesifikliyi onunla müəyyən edilir ki, onlar əsasən münasibətlərlə, yəni ümumdaxili məhsulun formalaşması ilə əlaqədar ilkin gəlirlərin (mənfəət, ə\h, mülkiyyətdən gəlirlər və s.) sonrakı bölgüsü ilə bağlı olan münasibətlərlə təmsil olunur. Bu kimi yenidən bölgüsünün nəticəsi dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının gəlirlər, daxilolmalar və pul yığımları şəklində maliyyə resurslarının formalaşması olur. Cəmiyyətin ictimai tələbatların ödənilməsini həvalə etdiyi bu orqanlar büdcə münasibətlərinin mütləq iştirakçılarıdır.

Büdcə münasibətləri xüsusi təyinatı yerinə yetirir, yəni ümumi daxili məhsulu, xarici iqtisadi əlaqələrdən gəlirləri və milli sərvətin bir hissəsini dövlət hakimiyyəti və yerli özünü idarəetmə orqanlarına maliyyə resurslarını təqdim etmək məqsədi bölüşdürülür. Bu halda büdcə münasibətlərinin maddi daşıyıcısı olan maliyyə resursları pul vəsaiti fondu formasında formalaşır və istifadə edilir. Başqa sözlə, bu fondlar müvafiq hakimiyyət orqanları və yaxud yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən yaradılır və onlar tərəfindən ictimai tələbatları ödəmək üçün istifadə edilir.

Büdcə sahəsində duran başlıca vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Büdcənin reallığının təmin edilməsi;
2. Büdcə proqnozlaşdırılması və maliyyə planlaşdırılmasında bütövlükdə ölkənin sosial- iqtisadi proqnozlaşdırılmasında səhvlərin aradan qaldırılması;
3. Dövlətin özünün öz üzərinə götürdüyü büdcə öhdəliyinin pozulması hallarının aradan qaldırılması;
4. Büdcə siyasətində əsas diqqətin büdcə gəlirlərinin artırılmasına yönəldilməsi, gəlirlərin gizlədilməsi, kapitalın real sektordan gizli iqtisadiyyata habelə xaricə ixrac edilməsi hallarının aradan qaldırılması;
5. Vergi sisteminin strateji problemlərinə diqqətin artırılması, gəlirlər üzərində birbaşa nəzarət mexanizminin yaradılması, şəffaflığın təmin edilməsi;
6. Maliyyə resurslarının məhdudluğu, çatışmamazlığı şəraitində büdcə xərclərinin ən prioritet istiqamətlərinin müəyyən edilməsi;

7.Bütövlükdə büdcə siyasətinin özünün real məzmunun və hərəkətinin dəqiq və aydın şəkildə müəyyən edilməsi;

8.Dövlət xərclərinə qənaət üzrə dövlət konsepsiyası və proqramının işlənilib hazırlanması;

9.Dövlətin daxili və xarici borclarının restrukturizasiya edilməsi, dövlət borclarının idarə edilməsinin səmərəli sisteminin yaradılması;

10.Həyata keçirilən iqtisadi tədbirlərə daha çox maliyyə baxımından yanaşılması;

11.Büdcə siyasətində əsas meyarların nəzərə alınması və büdcənin düzgün tərtibi və icrası üçün ayrı-ayrı müvafiq orqanların məsuliyyətinin artırılması, büdcə sisteminin səmərəli fəaliyyətinin artırılması:

12.İqtisadiyyatın real sektorunun dövlət tərəfindən müdafiə olunmasının gücləndirilməsi.

Dövlətin iqtisadi nəzarət sisteminin ən mühüm həlqələrindən biri sayılan nəzarətinin məqsədi dövlətin maliyyə siyasətinin müfəfəqiyyətlə həyata keçirilməsi, iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün maliyyə ehtiyatlarının formalaşdırılması və məqsədəuyğun istifadəsi prosesini təşkil etməkdir. Maliyyə ehtiyatlarına ehtiyac duyurduğu böhran şəraitində maliyyənin rolu və onun qarşısında duran vəzifənin daha da artdığı üçün nəzarətinin əhəmiyyəti də xeyli artır. Belə ki inzibati amilliyə əsaslanan iqtisadi sistemdən fərqli olaraq demokratik idarəçilik prinsiplərinə əsaslanan bazar iqtisadiyyatı sistemində dövlətin iqtisadi funksiyaları xeyli məhdudlaşır, dövlət iqtisadiyyata sərbəstlik verir. Yeni iqtisadi münasibətlər şəraitində isə nəzarət mexanizminin əhəmiyyəti artır, bu isə bazar iqtisadiyyatı şəraitində əsasən maliyyə nəzarəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Maliyyə nəzarətinin təmin olunmasında dövlət maliyyə nəzarəti əsas yeri tutur. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə, maliyyə sabitliyi üçün şəraitin yaradılmasına, mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsinə təminatın yaradılmasına dövlət maliyyəsinin düzgün, səmərəli və qənaətlə istifadə olunmasına, dövlət əmlakının qorunub saxlanmasına, büdcə və maliyyə intizamının pozulması hallarının aşkar

olunmasına, dövlət vəsaitinin qanunsuz xərclərinin, habelə dövlət əmlakının mənimsənilməsi hallarının aşkar edilərək bərpa edilməsi ilə bərabər günahkar şəxslər barədə müvafiq tədbirlər görülməsinə xidmət edir.

Dövlət icra hakimiyyəti orqanlarında dövlət maliyyə vəsaitlərinin təyinatı üzrə səmərəli xərclənməsi, dövlət vəsaitinin formalaşmasında və xərclənməsində ehtiyatların müəyyən edilməsi, dövlət büdcəsinə və büdcədən kənar dövlət fondlarına hesablanmış borcların vaxtında və bütünlükdə ödənilməsi, habelə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artırılması üzrə ehtiyatların müəyyən edilməsi və bu işlərin xüsusi dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilməsi dövlət maliyyə nəzarəti vasitəsilə tənzimlənir.

Dünyanın əksər ölkələrində dövlət maliyyə nəzarəti, maliyyə nazirlikləri və onların yerli orqanları, xəzinə sistemi, vergi qurumları, mərkəzi banklar və digər təşkilatlar vasitəsilə həyata keçirilir.

Dövlət maliyyə fondlarının yaradılması və dövlət tapşırıqlarının həyata keçirilməsi prosesində həmin vəsaitlərdən istifadə olunması adekvat maliyyə nəzarəti ilə tənzimlənən dövlət və qeyri-dövlət təşkilatlarının təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində həyata keçirilir. Bununla yanaşı iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı, həmin sahələrdə istənilən dövlət proqramının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi effektiv nəzarət sistemi olmadan mümkün deyildir. Dövlət maliyyə nəzarəti dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üzrə onun malik olduğu pul vəsaitlərinin və əmlakın qorunub saxlanması və onların artımının təmin edilməsini, dövlət büdcəsinin tərtibi və icrasının qanunvericiliyə uyğun həyata keçirilməsini, hakimiyyət orqanlarının bütün strukturlarında dövlət vəsaitlərinin təyinatından kənar məqsədlərə xərclənməsinin və israf edilməsinin qarşısının alınmasını, büdcə qanunvericiliyinə əməl olunmasının təmin edilməsini nəzərdə tutur.

Ona görə də, hər bir dövlətdə, onun möhkəmliyinin təmin edilməsi üçün dövlət maliyyə nəzarətini həyata keçirən orqanların olması vacibdir. əsas təqdirdə dövlət malik olduğu vəsaitlərin və ictimai sərvətlərin dövriyyələri üzərində nəzarətin itirilməsinə, xaosa düşər ola bilər.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq büdcə vəsaitlərinin xərclənməsi mərkəzləşdirilmiş qaydada Baş Dövlət xəzinədarlığı tərəfindən həyata keçirilir ki, bu da ödənişlər üzrə borcların əmələ gəlməsinin qarşısını almağa, büdcə təşkilatlarını resursla müntəzəm təmin etməyə və zəruri dövlət ödənişlərini vaxtında həyata keçirilməyə, büdcə vəsaitlərinin səmərəli xərclənməsi üzərində cari nəzarəti təmin etməyə imkan yaradır.

Büdcənin tərtibi və icrasına nəzarətin həyata keçirilməsi “Büdcə sistemi haqqında” qanunun tələblərinin təmin olunmasına, büdcə gəlirlərinin daha tam səfərbər olunmasına, büdcə xərclərindən optimal istifadə edilməsinə, həmçinin dövlət maliyyə intizamına əməl edilməsinə nəzarət edilməsini nəzərdə tutur.

Dövlət büdcəsinin icrası təsdiq edilmiş büdcə qanununa uyğun olaraq, büdcə ili ərzində pul vəsaitlərinin toplanması və bu vəsaitlərdən dövlətin büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə edilməsi prosesidir.

Büdcənin tərtibi və icrası üzrə təftiş zamanı aşağıdakılar yoxlanılır:

- büdcənin tərtibi və icrası zamanı fəaliyyətdə olan qanunvericiliyə əməl edilməsi, büdcəyə ödənişlərin hesablanması və ödəmələrin düzgünlüyü, kənd və qəsəbə büdcələrinin maliyyə-büdcə işlərinə nəzarətin həyata keçirilməsi;
- Büdcəyə nəzərdə tutan gəlirlərin daxil olmasının vaxtında və tam təmin edilməsi üzrə tədbirlərin keçirilməsi, həmçinin hər bir büdcənin gəlirlərinin artırılması vəsaitlərinin ciddi təyinatı üzrə qənaətlə xərclənməsi ehtimalının aşkar edilməsi;
- Müəssisələrin və təşkilatların maliyyə-təftiş fəaliyyətinin büdcədə olan müəssisələrin maliyyə fəaliyyəti haqqında hesabatlarının təhlili üzrə iqtisadi və nəzarət işlərinin vəziyyəti;
- Büdcədə nəzərdə tutan xərclərin maliyyələşdirilməsinin düzgünlüyünün və vaxtında həyata keçirilməsinin, habelə xərclərin müəyyən edilmiş qaydalara əməl edilməsinin təmin olunması;

- Dövlət vəsaitlərinin xərclənməsinin və qorunub saxlanmasının düzgünlüyü onların qeyri qanuni və qeyri səmərəli xərclənməsinin qarşısının alınması üçün görülən tədbirlərin səmərəliliyi.
- Büdcənin icrasının mühasibat işlərinin aparılması dövlət gəlirləri, vergilər üzrə ödənişlərin uçotu, həmçinin büdcəsinin icrası haqqında mühasibat hesabatının təqdim edilməsinin düzgünlüyü;

Büdcənin tərtibi üzrə işlərin təftişi aşağıdakıların yoxlanılması məqsədi daşıyır:

1. Büdcənin tərtibi üzrə işlərin təşkilinin düzgünlüyü;
2. Büdcənin tərtibi və icrası haqqında mövcud qanunvericiliyə əməl edilməsi;
3. Mövcud ehtiyatların büdcəyə səfərbər edilməsinin tamlığı;
4. Büdcənin tərtibi, baxılması və təsdiqi qaydasına əvəz edilməsi;
5. Gəlirlərin və xərclərin ayrılıqda büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi;
6. Dövlət gəlirləri və vergilərindən yerli büdcələrə ayırmaların həcmnin müəyyənləşdirilməsi
7. Aşağı büdcələrin gəlirlərlə təmin edilməsinin bərabər ölçüdə həyata keçirilməsi və s.

Təftişin gedişində büdcəyə vergilərin, qeyri-vergili gəlirlərin və s. gəlirlərin daxil olmasının düzgünlüyü yoxlanılır. Vergilərin düzgün hesablanmasına xüsusi diqqət yetirilir. ƏDV üzrə daxilolmaların düzgünlüyünün yoxlanılmasında vergiyə cəlb olunan dövriyyənin düzgün müəyyənləşməsi, mənfəət vergisi üzrə mənfəətin həcmnin müəyyən edilməsi, satışdan pul gəlirlərinin və xərclərinin düzgün müəyyənləşməsi yoxlanılır. Aksizli mallar üzrə aksiz dərəcələrinin düzgün tətbiqi və ödəmə müddətinə əməl olunması yoxlanılır. Ümumiyyətlə büdcənin xərc hissəsinin düzgün hesablanmasını yoxlayarkən büdcə idarəsində ştat və kontingentlər haqqında smetada əks olunan göstəricilərin faktiki mövcud olanlarla müqayisəsi aparılır. Bundan başqa xüsusi büdcədənkənar vəsaitlərin əmələ gəlməsi, bu vəsaitlər üzrə smetaların tətbiqi, baxılması və təsdiqi, qaydalarına əməl edilməsinin düzgünlüyü də təftiş edilir. Bu zaman illik göstəricilərin rüb üzrə düzgün bölüşdürülməsinə, büdcə sənədlərinin rəsmiləşdirilməsinə, xərclər, gəlirlər üzrə hesablama və əsaslandırmanın düzgünlüyünə, yekun smetaların fərdi

smetalara uyğunluğuna, tabe müəssisələrə smetanın vaxtında çatdırılmasına xüsusi diqqət verilir.

Təftişin ardıcılığını və səmərəliliyini təmin etmək üçün onun aşağıdakı mərhələlərlə aparılması məqsədəuyğun sayılır.

- Müfəttişin təftiş olunan müəssisəyə getməzdən qabaq hazırlıq işi;
- Pul vəsaitlərinin və maddi qiymətlilərin qəflətən inventarizasiyasının keçirilməsi;
- Təftiş olunan müəssisənin struktur bölmələri, istehsal bölmələri və prosesləri, sex, anbar , nəqliyyat və digər təsərrüfatları ilə şəxsən baxış keçirməklə, həmçinin uçotun və ümumi işin təşkili, təftiş olunacaq materialların həcmi ilə tanış olmaq;
- Maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının və uçotun vəziyyətinin sənədli yoxlanılması;
- Təftiş aktının rəsmiləşdirilməsi;

Təftiş apararı şəxs xəzinə əməliyyatları üzrə vəsaitlərin hərəkəti cədvəlini tərtib etdirməli, eyni zamanda aşağıdakıları yoxlamalıdır:

- Xəzinə hesablarının ilkin sənədlərə uyğunluğunu;
- Xəzinədən verilmiş vəsaitlərin məqsədəuyğunluğunu və qanunauyğunluğunu;
- Bankdan alınmış və digər mənbələrdən daxil olmuş pul vəsaitlərinin tam məbləğdə və vaxtında mədaxil olunmasını;
- Hesabatlar üzrə müxabirləşmələrin düzgün aparılmasını, gündəlik mədaxil, məxaric və yekun məbləğlərinin düzgünlüyünü;
- Ödəniş sənədləri üzrə yekunların düzgünlüyünü;
- Xəzinədar tərəfindən sənədlərin və hesabatların mühasibatlığa təqdim olunmasını;
- Hesabatlar üzrə müxabirləşmənin düzgün aparılmasının, gündəlik mədaxil, məxaric və yekun məbləğlərinin düzgünlüyünü;
- Ödəniş sənədləri üzrə yekunların düzgünlüyünü;

- Xəzinədar tərəfindən sənədlərin və hesabatların mühasibatlığa vaxtında təqdim olunmasını;
- Mədaxil və məxaric sənədlərin qeydiyyat kitablarına işlənməsini;
- Müəssisə rəhbərlərinin göstərişləri üzrə xəzinədə qəflətən yoxlamaların keçirilib keçirilməməsini;
- Çek kitablarının kötüklərində xəzinədarın qeydlərinin olub-olmaması;
- Xəzinədarın tam maddi məsuliyyəti haqqında öhdəliyin mövcudluğu;

Xəzinə sənədləri yoxlanarkən aşağıdakılara diqqət yetirilməlidir:

- Xəzinə üzrə mədaxil-məxaric sənədlərinin rəsmiləşdirilməsinin düzgünlüyü və rekvezitlərin doldurulması;
- Xəzinə sənədlərinin icra olunmasını təsdiq edən şamp, qeyd və tarixlərin mövcudluğu;
- Pul vəsaitlərindən öz təyinatına uyğun istifadə edilib edilməməsi;
- Nağd pul qalıqlarının vaxtında banka təhvil verilməsi, xəzinədə limitdən artıq pul saxlanması hallarının olub-olmaması;
- Ödəniş cədvəlində verilməmiş məbləğlərin vaxtında və düzgün deponentləşdirilməsi
- Bank əməliyyatlarının təftişi həyata keçirilərkən AR Mərkəzi Bankının qüvvədə olan normativ hüquqi aktların tələbləri rəhbər tutulmalıdır.

İlk növbədə müəssisənin istifadə etdiyi bütün bank hesabları (hesablaşma, valyuta, ssuda və s.) onların nömrələri, müəssisəyə xidmət göstərən bank idarələri müəyyənləşdirilməli, bütün bank hesabları üzrə vəsaitlərin hərəkəti cədvəlləri tərtib etdirilməli, sonra yoxlanılmalıdır.

- Bütün bank hesabları üzrə çıxarışların mövcudluğu;
- Bank hesabları üzrə çıxarışlarda olan rekvezitlərin və qalıqların mühasibat uçotu göstəricilərinə balans məlumatlarına uyğunluğu;
- Ödəmə tapşırıqları və akkreditivlərlə material qiymətləri və xidmətlərə görə müxtəlif təşkilatlara köçürülmüş vəsaitlərin və həmin məbləğlərin bank hesabları üzrə çıxarışlarda əks etdirmənin düzgünlüyü;

- Fiziki şəxslərin ünvanlarına köçürülən vəsaitlərin vaxtında və tam məbləğdə mədaxil olunmasının düzgünlüyü;
- Akkreditivlərlə hesablaşmaların aparılması zamanı akkreditiv məbləğlərin tam və müəyyən olunmuş müddətlərdə istifadə edilməsinin düzgünlüyü, bu zaman pul vəsaitlərinin yayındırılması hallarının olub-olmaması;
- Material qiymətlərinin alınması, iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi üçün köçürülmüş vəsaitlərin müqabilində həmin qiymətlilərin alınaraq anbara mədaxil olunmasının, iş və xidmətlərin reallığının düzgünlüyü;
- Bank hesablarına daxil olmuş və həmin hesablardan köçürülmüş vəsaitlərin müvafiq mühasibat uçotu hesablarına aid olunmasının düzgünlüyü;
- Vaxtı keçmiş və uzadılmış bank kreditlərinin, həmçinin uzunmüddətli bank kreditlərinin ödənilməyi halda qüvvədə olan normativ hüquqi aktlara uyğun olaraq müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət hesabına aid olunmasının düzgünlüyü

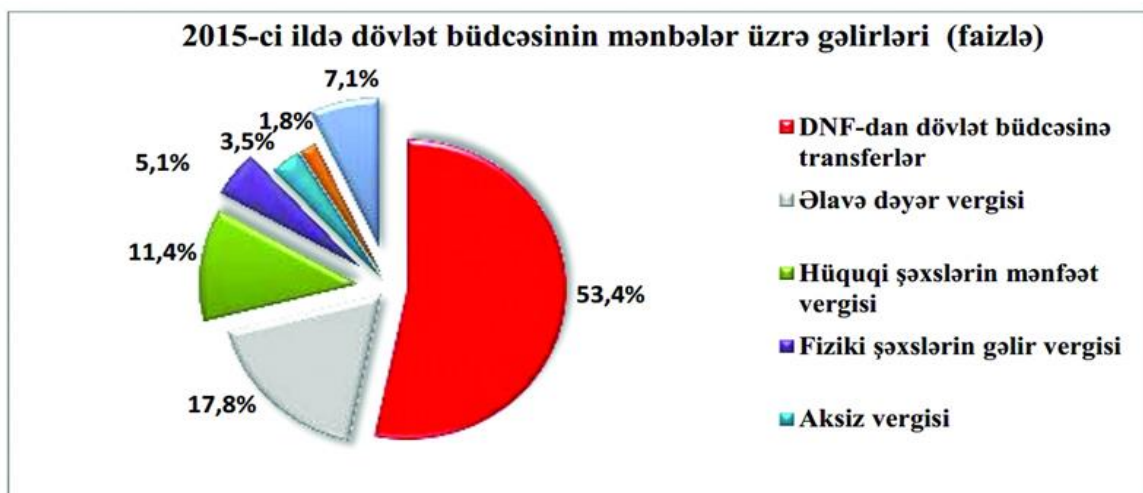
Təftişlə aşağıdakı məsələlər təmin olunmalıdır:

- əmək ödənişlərinin verilməsi üçün əsas olan tabellərin və digər ilkin sənədlərin işlənməsinin düzgünlüyü;
- əmək müqavilələri ilə görülmüş işlərin və bu məqsədə əmək haqqı ödənişləri verilməsinin məqsədəuyğunluğu və düzgünlüyü;
- işçilərə verilən mükafatların mövcud qaydalara və təlimatlara uyğunluğu;
- sosial sığorta vəsaitləri hesabına işçilərə verilən ödənişlərin düzgünlüyü;
- hesablaşma-ödəmə cədvəllərinin işlənməsinin və icra olunmasının düzgünlüyü;
- həmin cədvəllərdə rəqəmlərin mexaniki qaydada şifirdilməsi hallarının olub-olmaması;

Hesablaşma və kredit əməliyyatlarının təftişi zamanı aşağıdakı məsələlərin yoxlanması təmin edilməlidir:

- müəssisənin debitor və kreditor borclarının yaranması səbəbləri, onların reallığı və yaranma müddələri;
- yoxlama zamanı ayrı-ayrı şəxslər, iddialar, mübahisəli borclar, əskikgəlmə, yeyinti və mənimsəmə halları üzrə debitor borcların yoxlanmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir;
- debitor və kreditor borcları üzrə balans məlumatlarının analitik uçotu üzrə qalıqlara uyğunluğu;
- debitor və kreditor borclarının azaldılması və ləğvi üçün görülən tədbirlərin səmərəliliyi;
- iddia müddəti keçmiş kreditor borclarının silinməsinin düzgünlüyü;
- debitor borclarının digər hesablarda gizlədilməsi hallarının olub-olmaması;
- ümüdsüz debitor borclarının zərərlərə silinməsinin düzgünlüyü
- dövlət büdcəsi ilə hesablaşmaların vəziyyəti;
- debitor və kreditor borcları üzrə əlaqəli müəssisə, idarə və təşkilatlarla üzləşmənin aparılması, müvafiq olaraq ikitərəfli təsdiq edici aktların tərtib olunması vəziyyəti;
- müəssisənin ssuda borcu olduğu halda banklardan alınmış kreditlərin istifadə məqsədi və səmərəliliyi, kreditin öz təyinatına istifadə olunması vəziyyəti araşdırılmışdır.

Şəkil 2.



Belə ki, 2015-ci il üzrə dövlət büdcəsinin mədaxili 17 mlrd. 153,2 mln. manat, xərcləri 17 mlrd. 786,8 mln. manat olmuşdu. Belə ki, 2015-ci il üzrə dövlət büdcəsinin mədaxili 19,438 mlrd. manat proqnoza qarşı 17 mlrd. 153,2 mln. manat və yaxud 88,2% icra olunub. Neft Fondundan dövlət büdcəsinə transfer 8130,0 mln. manat olmuşdur. 2015-ci ilin icmal büdcəsinin gəlirləri isə 18 mlrd. 207,3 mln. manat, xərcləri 21 mlrd. 67,1 mln. manat olmuşdur. Bu da maliyyə böhranını nəzərə alsaq pis göstərici olmayıb.

Büdcənin icrası üzrə işlərin təftişi büdcə gəlirlərinin təmin olunması, planda və büdcədə nəzərdə tutulan tədbirlərin vaxtında maliyyələşməsi, dövlət vəsaitlərinin xərclənməsində qənaət rejiminə əməl edilməsi, maliyyə intizamının möhkəmlənməsi üzrə maliyyə orqanlarının işinin yoxlanması məqsədini daşıyır. Maliyyə orqanlarında büdcəyə ödənişlərin vaxtında və tam daxil olması üçün tədbirlərin öyrənilməsinə xüsusi diqqət verilir. Gəlirlərin daxil olmasının təhlili, müəssisə və təşkilatlar tərəfindən gəlirlərin gizlədilməsinin aşkarlanması işinin vəziyyəti yoxlanılır. Təftiş zamanı büdcədən ayırmaların ayrı-ayrı büdcə müəssisələrinin smetaları, baş kredit sərəncamçısının yekun xərc smetasının paraqrafları və maddələri arasında büdcə təşkilatlarının bölmələri arasında düzgün bölüşdürülməsi yoxlanılır. Təftişin gedişində plan tapşırıqlarından kənarlaşmaların səbəbləri, büdcənin icrası prosesində edilən düzəlişlərin düzgünlüyü, gəlirlərin və ilin əvvəlinə olan qalıqların istifadəsi, maliyyə mənbəyi olmadan xərclərin artırılması, kassa dövriyyəsinin müəyyən həcmdə saxlanması yoxlanılır. Uyğun hakimiyyət orqanlarının hüquqlarının yerinə yetirilməsinə, qarşılıqlı hesablamalar qaydasında vəsaitlərin verilməsi və alınması üzrə əməliyyat uyğunluğunun düzgünlüyünə büdcə ssudasının verilməsinin əsaslandırılmasına və ödənişlərin vaxtında aparılmasına xüsusi diqqət verilir. Büdcə təşkilatlarının və idarələrinin aldığı vəsaitlərin təyinatı üzrə qənaətlə istifadə etmələrin nəzarətin həyata keçirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir.

3.2 Dövlət budcəsi icrasına maliyyə nəzarətinin təşkilində Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyinin vəzifələri və rolunun təşkili .

Dövlət sektorunda aparılan iqtisadi islahatlar maliyyə sektorunda da ciddi islahatların həyata keçirilməsini tələb edir. Bu isə öz növbəsində bazar münasibətlərinin formalaşması zamanı dövlətin iqtisadiyyata təsir mexanizminin təkmilləşdirilməsini, səmərəli və tarazlaşdırılmış büdcə siyasətinin hazırlanmasını şərtləndirir.

Yalnız sağlam və düzgün büdcə siyasəti ilə ölkənin maliyyə ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsinə təsir etmək, büdcə xərclərində dövlət alışlarını artırmaqla ÜDM artımına nail olmaq iqtisadiyyatda və cəmiyyətdə ədalətli bölgü və nəzarət funksiyalarını yerinə yetirmək mümkündür.

Dövlət budcəsi ölkənin iqtisadi fəaliyyətinin ümumiləşdirilmiş makro iqtisadi göstəricilərindən biri olub özündə bütün əsas maliyyə əməliyyatlarının gəlir, xərc və dövlət borcunun üzvi surətdə əlaqəsini əks etdirir. Bu əməliyyatlar xaraktercə müstəqil olsalar da həyata keçirilən dövlət siyasətinə uyğun olaraq onun tərkib elementləri kimi bir-birini şərtləndirən və tamamlayan maliyyə əməliyyatları kimi çıxış edirlər.

Respublikamızda bazar münasibətlərinin daha da gücləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq mövcud iqtisadi mühitə uyğun olan və aparılan iqtisadi siyasəti tamamlayan real dövlət budcəsinin tərtibi onun icrası zamanı dövlət vəsaitlərinin səmərəli idarə edilməsinin təşkili ən zəruri həyati məsələlərə çevrilirdilər.

Beynəlxalq təcrübə və respublikamızda formalaşan maliyyə sistemi mövcud vəziyyətdə bu məsələnin düzgün və beynəlxalq standartlara uyğun həll edilməsi üçün müvafiq təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsini və praktiki olaraq alternativ olmayan qərarın qəbul olunmasını tələb edirdi. Bu qərar Maliyyə Nazirliyinin nəzdində Dövlət Xəzinədarlığının yaradılması idi.

Bazar iqtisadiyyatının mövcud olduğu bütün sivil dünya ölkələrində xəzinədarlıq sistemi dövlət maliyyəsinin əsas elementlərindən biri kimi çoxdan formalaşmış və səmərəli fəaliyyət göstərir. Hər bir ölkənin konkret inkişaf

səviyyəsindən və idarəetmə prinsiplərindən asılı olaraq xəzinədarlıq sisteminin yerinə yetirdiyi funksiyalar çoxşaxəli olub bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Eyni zamanda yerinə yetirdiyi funksiyalarla şərtlənən xəzinədarlıq maliyyə sisteminin əsas tərkib elementlərindən biri kimi büdcənin icrası üzrə ən vacib iqtisadi qurumların fəaliyyətini əlaqələndirməyə və dövlətin malik olduğu maliyyə vəsaitlərini optimal idarə etməyə imkan verir.

Dövlət xəzinədarlığının yaradılmasında əsas məqsəd dövlət maliyyə vəsaitlərinin optimal idarə edilməsinə şərait yaratmışdır. Bu isə təbii ki, xəzinədarlığa müvafiq normativ hüquqi aktların təsbit olunmuş geniş vəzifə və funksiyaların tapşırılmasını tələb edirdi.

- müvafiq qanunvericiliyə uyğun olaraq büdcə və büdcədən kənar daxilolmaların mədaxil edilməsi, bölüşdürülməsi və paylanması əməliyyatlarının həyata keçirilməsi;
- büdcəyə daxilolmaların vəziyyətindən asılı olaraq təsdiq edilmiş dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş tədbirlərin maliyyələşdirilməsinin həyata keçirilməsi;
- dövlət büdcəsi vəsaitlərinin idarə edilməsi, o cümlədən mərkəzləşdirilmiş xərclər üzrə nəzərdə tutulmuş resurslardan istifadənin səmərəliliyini təmin edilməsi məqsədilə maliyyə planlaşdırılmasının həyata keçirilməsi;
- ehtiyat fondundan və investisiya xərclərindən vəsaitlərin hökumətin müəyyən etdiyi təyinatlar üzrə yönəldilməsinin təmin edilməsi;
- dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş xərclər üzrə dövlət öhdəliyinin qəbul edilməsi, büdcə təşkilatları tərəfindən alınan malların qəbul edilən iş və xidmətlərin uçotu üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi və büdcə xərclərinin kassa icrasının yerinə yetirilməsi;
- dövlət büdcəsində büdcə kəsrinin ötürülməsi üçün nəzərdə tutulmuş maliyyələşmə mənbələrindən istifadə edilməsi;
- büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin və məqsədli büdcə fondlarının gəlir və xərclərinin kassa icrasının həyata keçirilməsi;

- xəzinə hesabları üzrə əməliyyatların həyata keçirilməsi və onların uçotunun təşkil edilməsi;
- dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərdən təyinatı üzrə istifadə olunmasına büdcə təşkilatlarının büdcədənkənar vəsaitlərinin maliyyə orqanları ilə razılaşdırılmış qaydada təsdiq edilmiş smetalarla uyğun istifadəsinə ümumi nəzarətin təşkil edilməsi və s.

Hazırda respublikamızda beynəlxalq standartlara uyğun xəzinədarlıq sistemi yaradılmış, dövlətə məxsus maliyyə vəsaitlərinin vahid mərkəzdən idarə olunması təmin olunmuş, bu vəsaitlərin daxil olması və xərclənməsi üzərində dövlət nəzarəti yaradılmış, dövlət borclarının çevik idarə olunması, lüzumsuz borcların yaradılmasının qarşısının alınması, əsasən təmin olunmuş, respublikada dövlət qiymətli kağızlar bazarının yaradılması sürətləndirilmişdi.

Xəzinədarlıq respublikamızda büdcənin kassa icrasını həyata keçirən, büdcə və büdcədənkənar vəsaitlərin hərəkəti haqqında dolğun və hərtərəfli informasiyaya malik olan yeganə orqan kimi çıxış edir. Dövlət vəsaitlərinin effektiv idarə edilməsi cari vəzifələrin və baş kredit sərəncamlarına veriləcək xərc limitlərinin müəyyən edilməsi üçün tələb olunan məlumat mənbəyi kimi hazırda xəzinədarlıq çıxış edir. Xəzinədarlığın həyata keçirildiyi xəzinə uçotu və hesabatı kredit sərəncamçıları tərəfindən büdcə vəsaitlərinin istifadə vəziyyəti, təşkilatlar tərəfindən istifadə olunmayan və lüzumsuz yaradılan ehtiyat vəsaitlərinin aşkar edilərək onların dövriyyəyə cəlb edilməsi, büdcə təşkilatları ilə kassa xərcləri arasında müddətin maksimum qısaltılması üçün tədbirlərin görülməsi, büdcədənkənar vəsaitlərin daha çox prioritet tədbirlərinin maliyyələşdirilməsi və yönəldilməsi barədə dolğun məlumatların əldə edilməsi və son nəticədə dövlət vəsaitlərinin səmərəli idarə edilməsi üçün zəruri baza yaradır.

Büdcə təşkilatlarının nə vaxt və hansı xərcləri həyata keçirəcəyi barədə məlumatlara malik olmaqla xəzinədarlıq vahid hesabın köməyi ilə təşkilatları istifadə olunmayan və sərbəst olan qalıq büdcə vəsaiti hesabına digər mənbələrdən qısa müddətə vəsait cəlb olunması barədə özünün hazırlığı proqnozlara düzəlişlər

etmək və kassa kənarlaşmalarını arada qaldırmaq və ya onun təsirini minimuma endirmək imkanına malikdir.

Xəzinədarlığın vahid hesaba malik olması onun iqtisadiyyatın digər sahələrində baş verə biləcək hər hansı neqativ proseslərdən qorunmasını təmin edir. Bununla yanaşı vahid hesabın yaradılması büdcədə nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin kredit sərəncamçıları tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq istifadə edilməsində məhdudiyyətlər yaratmır. Əksinə, xəzinədarlıq tərəfindən vəsaitlərin birbaşa son istifadəçilərə çatdırılması ayrılmış vəsaitlərdən büdcə sistemi üzrə mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun istifadə etməklə büdcə təşkilatına öz funksional vəzifələrini daha effektiv yerinə yetirməyə imkan verir.

Maliyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə edilməsi ilə yanaşı onların xərclənməsinin bütün mərhələlərində xəzinədarlıq istənilən səviyyədə büdcənin icrasına ilkin nəzarət funksiyasında həyata keçirir. Yalnız bununla dövlət maliyyəsinin vahidliyi və ondan səmərəli istifadə edilməsi təmin edilə bilər. Dövlət vəsaitlərinin səmərəli idarə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən aşağıdakı müddəalar “Büdcə sistemi haqqında” AR-nın Qanununda təsbit edildi.

- Dövlət büdcəsinə bütün daxilolmaların və ödəmələrin büdcədən kənar haqların, büdcədən kənar dövlət fondlarının maliyyə əməliyyatlarının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydalara uyğun olaraq dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə icra edilməsi;

- Büdcə təşkilatlarının satın aldığı mallara qəbul etdiyi iş və xidmətlərə görə dövlət xəzinədarlığı tərəfindən qabaqcadan dövlət öhdəliklərinin götürülməsi və bu öhdəliklər çərçivəsində satınalmalardan yaranan kreditor borclarının xəzinədarlıq tərəfindən ödənilməsi;

Qeyd etmək lazımdır ki, birinci müddəalar dövlətin malik olacağı və vahid hesaba daxil olacaq bütün vasitələrin büdcə vəsaitləri hesabına aparılacaq bütün xərclərin xəzinədarlıq vasitəsilə icra edilməsini və bununla da bu əməliyyatlar icmal büdcə balansının tərkib elementinə çevrilməklə büdcənin konsolidasiyası zamanı kənarlaşmaların aradan qaldırılmasını təmin edir. İkinci müddəa isə dövlət

vəsaitlərinin büdcədə nəzərdə tutulmuş təyinat və məqsədlərə yönəldilməsini təmin etməklə yanaşı, büdcə təşkilatları tərəfindən alınan malları (iş və xidmətləri) əvvəlcədən yaradılmış öhdəlik borclarının yaradılmasının qarşısını alır.

Dövlət büdcəsindən maliyyələşən təşkilatların büdcə və büdcədən kənar vəsaitləri üzrə maliyyə əməliyyatlarına xəzinədarlıq tərəfindən müəyyən olunmuş qaydada funksional və iqtisadi təşkilata uyğun surətdə nəzarət edilməsi dövlət satınalmaları zamanı rəqabət və təminatlı satışın formalaşmasına, büdcə vəsaitlərindən sui-istifadə edilməsinin qarşısının alınmasına, ən zəruri xərclərlə müqayisədə faktiki yaranmış borcların səviyyəsinə uyğun ödənilməsinə və büdcə təşkilatlarının kommunal xidmətlər üzrə yaranmış borclarının vaxtında və tam ödənilməsinə imkan vermişdir.

Xəzinədarlıq sisteminin tətbiqi, açılan maliyyələşmə ilə vəsaitlərdən istifadə müddəti, arasında məsaməni azaltmağa, maliyyə resursu olmadan mövcud kassa vəsaitləri hesabına manevr etməklə maliyyələşmə dövrünü minimuma endirməyə imkan verir ki, bu da büdcənin icrası üzrə prioritet sahələrinin müəyyən edilməsi və dövlət maliyyə vəsaitlərinin səmərəli istifadə olunması üçün zəmin yaradır.

Eyni zamanda xəzinədarlığın tətbiqi hesabına dövlət vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün büdcənin səmərəsiz xərclərdən təmizlənərək strukturun təkmilləşdirilməsinə, büdcənin icrasında zəruri şəffaflığın təmin olunmasına, xərclərin aradan qaldırılmasına və dolayısı subsidiyaların büdcə vasitəsilə tənzimlənməsinə nail olunmuşdur.

Bütün bu qeyd edilənlər son nəticədə büdcə vəsaitlərinin yalnız xəzinə hesabları vasitəsilə istifadə olunmasını, dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin birbaşa son təyinatına çatdırılmasını, dövlət xərclərinin yalnız xəzinədarlıq tərəfindən qəbul edilmiş öhdəliklər çərçivəsində yaranan borcların ödənilməsinə yönəldilməsini, büdcə təşkilatları tərəfindən maliyyə intizamına əməl edilməklə və təsdiq edilmiş xərc smetalarında nəzərdə tutulmuş limitlər gözlənilməklə vəsaitlərdən məqsədyönlü və təyinatına görə istifadə olunmasına zəruri nəzarətin həyata keçirilməsini təmin etmişdir.

Xəzinədarlığın idarəedilməsinin informasiya sisteminin tam formalaşdırılması nəticəsində büdcə üzrə maliyyə əməliyyatlarının, dövlətin gəlir və xərclərinin, mövcud pul vəsaitlərinin debitor və kreditor borclarının dövlət xəzinədarlığı vasitəsilə real vaxt rejimində vahid mərkəzdən idarə olunması, istənilən vaxt dövlətin maliyyə vəziyyətinə hər hansı büdcə səviyyəsində nəzarət olunması, büdcənin səmərəli icrasını təşkil etmək üçün istənilən gəlir, xərc və maliyyələşmə əməliyyatları haqqında məlumatla malik olmaqla geniş təhlil prosesinin aparılması, bu proseslərdə aparılanların çevik qəbul olunması və s. mümkün olmuşdur.

Vergi daxilolmalarının ÜDM xüsusi çəkisi (faizlə)

Cədvəl 4.

	Göstəricilər	2013	2014	2015
1	Əlavə dəyər vergisi	13.9	17.0	20.1
2	Aksiz vergisi	3.0	4.3	3.8
3	Mənfəət vergisi	12.2	12.5	12.9
4	Torpaq vergisi	0.2	0.2	0.3
5	Əhalidən tutulan gəlir vergisi	4.4	5.3	5.7
6	Mədən vergisi	0.6	0.6	0.7
7	Əmlak vergisi	0.6	0.8	0.9
8	Xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər	3.5	3.7	3.3
9	Sair gəlirlər	0.8	1.1	1.4
10	Digər gəlirlər	60.8	54.5	50.9

Mənbə.stat.gov.az

Cədvəli təhlil etsək görürük ki, Vergi daxilolmaları üzrə ÜDM-də xüsusi çəkisi ilə fərqlənən vergi ƏDV-dir. İllər üzrə baxdıqda ƏDV-nin faiz göstəricisi 2015-ci ildə daha çox çəkiyə malik olaraq 20.1 faiz təşkil etmişdir. Bundan başqa Mənfəət vergisi üzrədə faiz göstəricisi 2014 –cü ilə nisbətən 2015-ci ildə 0.4 faiz artmışdır. ÜDM-in xüsusi çəkisi üzrə Digər gəlirlərin faiz göstəricisi xüsusi yerə malik olaraq 50.9 faiz təşkil edir.

Büdcə təşkilatlarında təftişlər aparılarkən aşağıda qeyd olanların yoxlanılması olduqca vacib hesab olunur:

1. Smeta təyinatlarının düzgünlüyü, mühasibat uçotunun düzgün aparılması, hesabatların tərtibi və uçot məlumatları ilə hesabat məlumatlarının uyğunluğu, şəbəkə, ştat və kontingent planlarının yerinə yetirilməsi və xərclərin həmin göstəricilərə uyğunluğu, pul vəsaitləri və mal-material qiymətlilərin qorunub saxlanması və onlardan qənaətlə istifadə olunması, əsaslı təmirə çəkilən xərclərin səmərəliliyi, avadanlıq və inventar alınması, mal-material qiymətlilərin silinməsi normalarına riayət olunması, uşaqlı ailələrin və işləyən pensiyaçıların sosial müdafiəsi üçün komissiyalar tərəfindən az təminatlı ailələrə təyin edilən müavinətlərin, həmçinin işləyən pensiyaçılara ödənilən pensiyaların düzgünlüyü, əmək haqq fondunun düzgün xərclənməsi, büdcədənkənar (xüsusi vəsaitlər) fondların yaradılması və onların xərclənməsi, debitor və kreditor borcların vəziyyəti, onların reallığı və yaranma səbəbləri, təhtəl-hesab şəxslərlə hesablaşmalar, pul vəsaitləri və mal-material qiymətlilərin inventarizasiyalarının aparılması barədə qüvvədə olan qaydalara riayət olunması, əsas vəsaitlərin yenidən qiymətləndirilməsinin vəziyyəti, əvvəlki təftişlə aşkar olunmuş faktların aradan qaldırılması vəziyyəti və bu məqsədlə görünmüş tədbirlər.

2. Büdcə təşkilatlarında büdcə vəsaitinin xərclənməsinin düzgünlüyü yoxlanarkən təsərrüfat xərclərinə ayrılan vəsaitlər hesabına dövlət və qeyri-dövlət müəssisələrindən nəğd qaydada və köçürmə ilə mal alışı, habelə dərman və sargı materiallarının, ərzaq məhsulları alınarkən onların qiymətlərinin təsdiq edilmiş qiymətlər səviyyəsinə uyğunluğunun, alışa dair təsdiqedicilər sənədlərin olması və mühasibatlıqda mədaxil edilməsi vəziyyəti araşdırılmalı, xəzinədarlığın bu sahədəki nəzarət funksiyalarının yerinə yetirib-yetirilməməsi yoxlanılmalıdır.

Abadlıq və əsaslı təmir işlərinin hansı təşkilatlar tərəfindən həyata keçirildiyi, ehtiyac olmadığı halda özəl müəssisələrə vəsait köçürülməsi, həmin vəsaitin digər məqsədlərə istifadə olunmasına və ya vəsaitin dondurulmasına yol verilməsi, nəğd qaydada tikinti materialları alınması, alınmış materialların, yerinə yetirilmiş işlərin dəyərinin şişirdilməsi halları müəyyən edilməlidir.

3. Büdcə təşkilatlarında cari büdcə ili üçün nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin təyinatı üzrə xərclənməsini yoxlamaqla bərabər, həmin vəsaitlər hesabına keçmiş

illərdən qalmış kreditor borcların ödənilməsi hallarına yol verilməsi müəyyən edilməli, dövlət öhdəçiliyi olmayan və müəyyən edilmiş limitlərdən artıq kreditor borcların yaradılması halları araşdırılmalı və bu barədə aktda qeydlər edilməlidir.

Yerli maliyyə orqanının rayon xəzinədarlıq orqanları tərəfindən keçmiş dövrlərdə yaranan kreditor borclarının büdcə ilinin vəsaiti hesabına ödənilməsinə yol verilməsi hallarının müəyyən edilməsinə xüsusi fikir verilməli və belə halların səbəbləri araşdırılmalıdır.

4. Təftiş olunan büdcə idarələrində (təhsil, səhiyyə, mədəniyyət şöbələrində, ərazi nümayəndəliklərində) Respublika Prezidentinin Fərmanları ilə əmək haqlarının, digər yardımların artırılmasının tətbiq edilməsinin düzgünlüyünü yoxlamaq.

Son illər aparılmış düzgün iqtisadi siyasət nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatına kredit qoyuluşunun həcmi nəzərəcarpacaq dərəcədə artmış, həmçinin onun strukturunda pozitiv irəliləyişlər baş vermişdir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatına ümumi kredit qoyuluşu 2005-ci ilə nisbətən 2015-cü ildə 15 dəfə artmışdır. Ümumi kredit qoyuluşunun strukturunda uzunmüddətli kreditlərin xüsusi çəkisi 2005-ci ildəki 36,6 faizdən 2015-cü ildə 75,6 faizə qədər artmış, qısamüddətli kreditlərin payı isə əksinə müvafiq olaraq 63,4 faizdən 24,4 faizə qədər azalmışdır .

Azərbaycan iqtisadiyyatına kredit qoyuluşu (mln.manat)

Cədvəl 6.

	İllər			
	2005	2010	2014	2015
Cəmi kredit qoyuluşu onlardan:				
qısamüddətli	1440,9	9163,4	18542,6	21730,4
yekuna görə faizlə	913,2	2567,1	3931,4	5297,3
uzunmüddətli	63,4	28,0	21,2	24,4
yekuna görə faizlə	527,7	6596,3	14611,2	16433,1
yekuna görə faizlə	36,6	72,0	78,8	75,6

Mənbə: Azərbaycanın statistik göstəriciləri , Bakı, 2016, s. 406

Təftiş üçün müəyyən edilmiş vaxtdan səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə əsas istiqaməti yoxlanılan təşkilatın daha vacib sahələrinə yönəltmək.

Aparılan yoxlamanın nəticələri üzrə akt tərtib olunmalıdır. Aktda yerli maliyyə və xəzinədarlıq orqanında yoxlanılan məsələlərə dair müəyyən olunmuş nöqsan və çatışmazlıqlar öz əksini tapmalı, onların aradan qaldırılması məqsədilə təkliflər verilməlidir.

Təftişin nəticələri təftiş olunan büdcə təşkilatlarında müzakirə edilməli, yerli büdcənin tərtibi və icrası üzrə aparılmış təftişlərin ümumi nəticələrinin Rayon İcra Hakimiyyəti başçısının Şura iclasında müzakirə olunması üçün qərar layihəsi təqdim edilməlidir.

Təftiş və yoxlamalarda cinayət xarakterli faktlar aşkar edildikdə, bu barədə nazirliyin rəhbərliyinə məlumat verilməli, dövlətə dəymiş zərərin bərpa olunması məqsədilə materiallar hüquq-mühafizə orqanlarına göndərilməlidir.

3.3 Vergilərin büdcəyə cəlb edilməsinə nəzarətin təşkili problemləri.

Maliyyə nəzarətini həyata keçirmək üçün operativ orqan vergi hesab edilir. AR Vergilər Nazirliyi dövlət vergi xidməti sistemi orqanlarına bilavasitə rəhbərliyi həyata keçirir. Vergi xidmətinin ümdə vəzifəsi vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına, vergi tədiyyələrinin vaxtında və bütöv halda büdcəyə köçürülməsinə nəzarəti həyata keçirən orqandır. Vergi idarəsi həmşinin müəssisə və təşkilatların təşkilati-hüquqi formalarından əlaqədar olmayaraq maliyyə vəziyyətinin yoxlanmasını təmin edir. Vergiyə cəlb olunacaq mənfəətin azaldılmasına yol verməmək məqsədi ilə onun dəqiqliyini yoxlayır, bütün obyektləri və o cümlədən vergiyə cəlb olunmağa real imkanı olan obyektləri uçota götürür.

Vergi orqanı müsadirə edilən əmlakın rəsmiləşdirilməsini, yiyəsiz mülkiyyətin, dövlət xəzinəsinə keçirilən əmlakın qiymətləndirilməsini və uçotunu təşkil edir. Vergi orqanının mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün təşkilatlardan

qanunla müəyyən olunmuş kommersiya sirlərindən başqa bütün lazımi sənədləri tələb etmək hüququ vardır.

Vergi tədiyyəçilərinin gələcək fəaliyyəti prosesində vergi xidməti tərəfindən öz nəzarət funksiyalarını həyata keçirmək məqsədi ilə bank müəssisələrindən vergi tədiyyəçilərinin hesablarındakı pul vəsaitləri məbləğlərinin daxilolma mənbələri və hesablar üzrə əməliyyatlar haqqında məlumat alırlar. Müvafiq qərar və protokol əsasında pul və mühasibat sənədlərini, habelə xammal və məhsul nümunələrini götürürlər.

Yoxlamaların əksəriyyəti planlı xarakter daşıyır. Bununla yanaşı vergi idarələri müəssisələrin və sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan vətəndaşların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini qəflətən yoxlamaq səlahiyyətinə də malikdirlər.

Bununla belə vergi orqanlarının müəssisə və vətəndaşların əmanətlərinin miqdarı haqda məlumatı yaymağa ixtiyarı yoxdur. Müəssisə və vətəndaşlar vergi orqanının düzgün olmayan hərəkətlərinə görə məhkəməyə müraciət edə bilirlər. Əmtəə-pul münasibətlərinin inkişafı mülkiyyətin müxtəlif formasını əmələ gətirir, maliyyə bazarının meydana gəlməsinə şərait yaradır. Bu da maliyyə nəzarətinin gələcək inkişaf istiqamətlərinin yeni formalarını təyin edir.

Müasir şəraitdə maliyyə nəzarəti aparılan zaman müasir hesablama texnikasından, iqtisadi norma və normativlərdən geniş istifadə olunur.

Vergi audit yoxlamalarının son mərhələsi aparılan səyyar və kameral yoxlama nəticəsi əsasında müvafiq əməli və praktiki tədbirlərin işlənilib hazırlanması və icra edilməsi audit yoxlama prosesinin son və həlledici məqamı hesab edilir. Çünki, bu mərhələdə müəyyən zaman ərzində aparılmış yoxlamaların və araşdırmaların nəticələrinin realizasiyası bilavasitə vergi audit nəzarət funksiyasının icra mexanizmini əks etdirir. Ona görə də, vergi audit yoxlamalarının nəticələri əsasında tədbirlər planının hazırlanması və realizasiya edilməsinə kompleks bir məsələ kimi baxılmalıdır. Eyni zamanda audit yoxlama nəticələri üzrə praktiki tədbirlər planının hazırlanması auditin nəzarət funksiyasının ən güclü icra mexanizmi kimi çıxış edir və bu zaman nəinki operativ, səyyari yoxlamaların nəzarət funksiyası, bütövlükdə gələcək nəzarət funksiyalarında icra edir. Çünki,

auditin nəzarət funksiyası eyni zamanda idarəetmə funksiyasının icra mexanizminin davamı kimi çıxış edir. Ona görə də, təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində yol verilmiş vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasının qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, bütövlükdə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətində qanunvericilik prinsiplərinə əməl olunmasına nəzarəti həyata keçirir. Bir qayda olaraq, audit nəzarəti həyata keçirən zaman vergi qanunvericiliyinə əməl olunması ilə bərabər digər məlumatlar, o cümlədən məhsul istehsalı keyfiyyətinə, standartlara uyğunluğu, rəqabətə davamlığı, material tutumluğu və s. bu kimi məlumatlar da əldə edilir. Ona görə də, audit yoxlama ekspertizası zamanı vergi qanunvericiliyinin pozulması, vergidən yayınma halları, vergi cinayəti və digər bu kimi qanunsuz halların aşkar edilməsi və qiymətləndirilməsində auditor hər bir halı əsaslandırılmalı və obyektiv qiymətləndirməlidir. Yalnız məsələyə belə yanaşma audit yoxlama ekspertiza nəticəsi üzrə hazırlanan praktiki tədbirlər planı səmərəli və məqsədyönlü nəticələr verə bilər. Təcrübə göstərir ki, audit yoxlama nəticələri üzrə hazırlanan tədbirlər planı bir çox hallarda müasir tələblərə cavab vermir. Nəticə tədbirlər planı yaradıcı xarakter daşımır, orada qeyd olunan nöqsanlar, çatışmamazlıqlar və onların aradan qaldırılması üzrə təkliflər inzibati xarakter daşımaqla kifayət qədər əsaslandırılmışdır. Digər tərəfdən, audit yoxlama nəticələrinin kifayət qədər əsaslandırılmaması, mübahisə doğuran məsələlərə dair lazımı dəlil və sübutların olmaması, məsələnin həllini üçüncü tərəflər vasitəsilə, yəni məhkəmə orqanlarına yol açmasına səbəb olur. Azərbaycan Respublikası Audit Departamenti tərəfindən 2011-2014-cü il tarixləri üzrə apardığı yoxlamaların təqribən 17,3%-i mübahisəli yoxlamalar sayılmaqla məsələlərin həlli məhkəmələr vasitəsilə həll edilmişdir. Belə yanaşmalar istər-istəməz vergi ödəyiciləri arasında narazılığa və sahibkarların vergi ödəmə istəyinin könüllülük prinsipinə xələl gətirir. Təcrübə göstərir ki, audit vergi yoxlamalarının mübahisəli hissəsi əsasən mənfəət vergisinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsində çoxluq təşkil edir. Müşahidələr nəticəsində belə qənaətə gəlmək olar ki, mənfəət vergisinin müəyyənləşdirilməsində mübahisəli məqamlar çoxdur. Belə ki, bir sıra məsrəflər vardır ki, onların məhsulun maya dəyərinə daxil edilməsi yaxud daxil ola

bilməməsi mübahisə yaradır. Auditor bu prinsipial məsələlərdə daha dəqiq, daha optimal yanaşmalardan istifadə etməli və məsələni vergi ödəyicilərinin xeyrinə həll etməlidir. Vergi ödəyiciləri və vergi orqanlarına inam, etibar yaratmaq üçün vergi güzəştlərindən geniş istifadə olunması məqsədəuyğundur. Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi yanında Vergi Cinayətlərinin İbtidai Araşdırma Departamentinin məlumatlarına əsasən orta hesabla il ərzində qanunvericilik və hüquqpozmalara əsasən minə yaxın hüquqi və fiziki şəxslərə vergi cinayətləri araşdırması, istintaq əməliyyat axtarış fəaliyyəti həyata keçirir. Son 2014-cü il ərzində departamentin icarəsində 1393 cinayət işi olmuşdur. Onlardan 405 işin istintaqı tamamlanaraq 125 iş və 134 nəfər şəxs barəsində istintaq aktı tərtib edilmiş və baxılması üçün aidiyyəti üzrə məhkəmələrə göndərilmişdir. 280 iş isə, işin icrasına xitam verilmişdir.

Göründüyü kimi, böyük həcmdə vergi qanun pozuntuları ilbəil aşkarlanır və bu hal dinamik artımdadır. Bütün bunlar göstərir ki, vergi audit yoxlamalarının nəticələrinin işlənməsində müvafiq çatışmamazlıqlar və nöqsanlar mövcuddur.

Hər şeydən öncə vergi audit yoxlamalarının nəticələri üzrə müvafiq proqram işlənilməsi məqsədəuyğundur. Fikrimizcə, bu proqram vergi ödəyicilərinin həvəsləndirilməsi, könüllü vergi ödənilməsinə həvəsləndirici vergi ödəyicilərinin vergini vaxtında və düzgün hesablanıb ödənilməsi, vergi bəyannamələrinin düzgün doldurulması və vaxtında təqdim olunması, vergi bəyannamələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin, münasibətlərin müəyyənləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi, vergi ödəyicilərinin məsrəflərin uçotunun düzgün aparılması, mənfəət vergisinin düzgün müəyyən edilməsi və bölüşdürülməsi, vergi üzrə büdcə ilə hesablaşmaların uçotunun düzgün təşkil edilməsi, mühasibat uçotunda vergi ilə bağlı sənədləşmələrin düzgün aparılması və s. bu kimi sahələr üzrə izahat işlərinin, marifləndirici tədbirlər öz əksini tapmalıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, vergi ödəyicilərinin bu sahədə biliklərinin aşağı olması hesabına vergi auditoru vəziyyətdən sui istifadə edilmə halları müşahidə olunur. Belə ki, eyni tipli məsələ üzrə məsələ, məsrəflərə daxil edilə biləcək xərclərin müəyyənləşdirilməsində vergi auditorları müxtəlif yanaşmalardan istifadə etməklə vergi ödəyicilərini səhv

məlumatlandırırılar. Vergi ödəyicisi isə, bu sahədə bilik və bacarığın aşağı olduğu üçün məsrəflər uçotunu düzgün qura bilmir və nəticədə həqiqətən bu sahədə bilmədən müvafiq səhvlərə yol verir. Ona görə də, qeyd etdiyimiz kimi, yaxşı olardı ki, vergi auditorları vergi ödəyicilərində auditor yoxlama-ekspertizası apararı zaman yoxlama nəticələri üzrə müəssisənin aparıcı mütəxəssisləri ilə görüş keçirmək və müvafiq məsələləri dərinlikləri ilə izahat işi aparsın.

Belə ki, hazırkı şəraitdə vergi ödəyiciləri vergilərin ödənilməsində könüllülük prinsipinə meylli deyildir. Çünki, hər bir vergi ödəyicisi belə fikirdədir ki, vergi auditi yoxlama-ekspertiza işi apardıqdan sonra verginin ödənilməsi məqsəduyğundur. Həqiqətən də, təcrübədə bir çox hallarda bu məsələlər vergi ödəyicisinin istədiyi qaydada keçir. Yəni, vergi ödəyicisi müəyyən məsələlər üzrə vergiləri gizlədir, uçota almır, hesabata düşmür və vergi yoxlama apararı şəxsin vaxtının azlığından yaxud təcrübəsizliyindən bir sıra məsələlər diqqətdən kənarında qalır. Bəzən bu hallar illərlə təkrarlanır. Bu hal illərlə təkrar olduğu üçün vergi ödəyicilərində digər mənfi hallara şans yaranır. Daha doğrusu, daha böyük məsələlərdə vergidən yayınma hallarına cəhd olunur. Ona görə də, audit vergi yoxlaması apararı zaman vergi ödəyicilərinin könüllü vergi ödəmə prinsiplərinə əməl olunması üçün müvafiq izahat işləri aparılmalı və həvəsləndirici mexanizmlər tətbiq edilməlidir.

Digər bir məsələ də diqqəti cəlb edir. Belə ki, vergi qanunvericiliyinin pozulmasında yol verilən halların xarakterinə görə qruplaşdırılması və proqnozlaşdırılması işi aparılmır. Fikrimizcə, bu diqqəti cəlb edən məsələdir, çünki vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarının qarşısını almaq üçün eyni tipli qanun pozuntuları hallarının xüsusi çəkisini müəyyənləşdirmək lazımdır. Sonra, Vergi Audit Yoxlama Departamenti pərakəndə şəklində yox, məqsədyönlü olaraq kütləvi şəkildə eyni tipli halların qarşısını almaqla vergi pozuntularının sayını azalda bilər. Belə hallar vergilər Nazirliyinin təcrübəsində mövcud olmuşdur. Belə ki, 2003, 2004, 2005-ci illərin statistik məlumatları göstərir ki, inşaat materiallarının pərakəndə ticarəti zamanı kütləvi olaraq mal satılmadan sənəd, yəni hesab-faktura və VÖEN satışı həyata keçirmişdir. Təbii ki, bu cinayət tərkibli iş olmaqla yanaşı

vergi qanunvericiliyi kobud surətdə pozulmuş və dövlət büdcəsinə vergi ödənişləri üzrə külli miqdarda ziyan dəymişdir. Düzdür, bu kimi neqativ halların qarşısı Vergilər Nazirliyi tərəfindən çətinliklə də olsa qarşısı alınmışdır. Lakin bu hal indi də təkrarlana bilər. Ona görə də, Vergi Audit Departamenti vergi ödəyicilərinin yol verdiyi qanun pozuntularını xarakterinə, məzmununa görə qruplaşdırmalı və kütləvi surətdə vergidən yayınma hallarını aşkar etməklə onlara qarşı mübarizədə mükəmməl proqram üzrə hərəkət etməsi müvafiq sərə verə bilər.

Audit vergi yoxlamalarında vacib məsələlərdən biri də vergi bəyannamələrinin düzgün tərtib edilməsi və vergi orqanlarına təqdim olunmasıdır. Təcrübədə bu sahədə iki tipli məsələlər diqqəti cəlb edir. Vergi bəyannamələrində yol verilmiş nöqsanlar və kənarlaşmalar məqsədli və ya təsadüfi xarakterli olur. Vergi bəyannamələrində yol verilmiş kənarlaşmalar, nöqsanlar məqsədli xarakter yalnız o vaxt sayıla bilər ki, yol verilmiş nöqsan və çatışmamazlıqlar maddi ziyanla nəticələnə bilsin. Əgər yol verilmiş nöqsanlar və kənarlaşmalar maddi ziyanla nəticələnmirsə, fikrimizcə bu kənarlaşmaları məqsədli saymaq olmaz. Lakin bir çox hallarda vergi bəyannamələrinin düzgün doldurulmaması hallarını auditor qəsdən şişirdir və vergi ödəyiciləri ilə audit departamenti arasında xoşagəlməz münasibətlər yaradılır. Ona görə də, auditor vergi bəyannamələrinin doldurulması, bəyannamələrinin müvafiq bəndlərdə olan yazıların, rəqəmlərin məzmun mahiyyətini izah etməsi, onların digər bəyannamələr ilə əlaqələndirmə mexanizmlərinin izahat verməsi vacibdir. Çünki vergi çox şaxəli böyük məzmunlu malik olan dövlət əhəmiyyəti ilə yanaşı ictimai xarakter daşıyır. Hər bir hüquqi və fiziki şəxs vergi ödəməsində maraqlı olmaqla yanaşı dövlətə və ictimaiyyətə xidmətində də fəxr duymalıdır. Bu işə yalnız vergi ödəmə mexanizmi ilə həyata keçir. Hər bir vergi ödəyicisi dərk etməlidir ki, müvafiq bəyannamələr üzrə o sadəcə olaraq vergi ödəmir. Vergi ödənilməklə yanaşı, ölkənin müdafiə qüdrətinin yüksəldilməsi, xalqın rifahının yaxşılaşdırılması və sosial-iqtisadi məsələlərin həllinə birbaşa xidmət etmiş olur.

Uçot və hesabat siyasətinin düzgün aparılması bu sahədə müxabirləşmələrin dəqiq tərtib edilməsi hər bir təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin şəffaflığını təmin edir.

Şəffaf təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti vergi qanunvericiliyinin pozulması hallarına qarşı mübarizə aparılmasına münbit zəmin yaradır. Etiraf etmək lazımdır ki, Respublikamızda müəssisə və təşkilatlarda uçot və hesabat işlərinin səviyyəsi qənaətbəxş deyildir. Bu bir sıra obyektiv və subyektiv səbəblərlə izah olunur. Belə ki, Respublikamız öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra gürülən məqsədyönlü işlərin nəticəsi olaraq bazar iqtisadiyyatı münasibətləri sisteminə keçid qətiləşdirilmişdir. Bu proses hazırkı şəraitdə tam başa çatmışdır. Yəni, Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatı münasibətləri tam formalaşmış və onların institutları-mülkiyyət münasibətləri, istehsal istehsal münasibətləri, maliyyə-kredit mexanizmi, sığorta məsələləri, gömrük və vergi sistemi və digər orqanlar bu istiqamətdə tam formalaşmışdır. Lakin, bəzi məsələlərdə müvafiq çətinliklər, geriləmələr, uyğunsuzluqlar hələ də mövcuddur. Bu sahələrdən biri də müəssisə və təşkilatlarda mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının müvafiq milli və beynəlxalq standartlara tam uyğun olaraq aparılmamasıdır.

Təbii ki, bu məsələlərin hazırkı vəziyyəti bir sıra subyektiv amillərlə yanaşı, obyektiv amillərlə də izah olunur. Belə ki, Azərbaycanda 500 minə yaxın hüquqi şəxs, 800 minə yaxın isə fiziki şəxs subyektləri fəaliyyət göstərir. Hər bir hüquqi şəxs üçün bir mühasib yenidən öz bilik və bacarığını təkmilləşdirsə, bu 500 min mühasibin hazırlığı deməkdir. Hər bir mühasib müvafiq təhsilə malik olsa da, uçotun beynəlxalq və milli standartlarına yiyələnmək üçün mütləq xüsusi hazırlıq tələb edir. Bu isə, o deməkdir ki, 500 min mühasibin hazırlanması və yenidən hazırlanması üçün lazımı vaxt və onları hazırlayan kadr potensialına malik olmalıdır. Bu istiqamətdə ölkəmizdə iş gedir, lakin aparılan işləri qənaətbəxş saymaq olmaz. Mühasiblərin hazırlanması ölkəmizin ali məktəblərdə, onların yenidən hazırlanması üçün isə müvafiq kurslarda aparılır.

Araşdırmalar göstərir ki, hər iki istiqamətdə ciddi çatışmamazlıqlar mövcuddur. İlk növbədə bu sahədə peşəkar pedaqoji kadrların kifayət qədər olmaması istər ali məktəblərdə, istərsə də hazırlıq kurslarında mühasib iqtisadçı-mütəxəssislərin hazırlanması səviyyəsi qənaətbəxş deyildir. Digər tərəfdən, ali məktəblərin bu sahədə hazırlıq imkanları kəmiyyət baxımından da tələbatı ödəmir.

Yəni, hər il Respublikamızda ümumilikdə ali məktəbləri üzrə 250-300 mühasibin hazırlanması 500 mühasib tələbinə tamamilə tərs mütənasibdir. Bu baxımdan işin daha ciddi qurulması üçün xarici ölkələrin təcrübəsindən, mütəxəssis potensialından istifadə edilməsi, kütləvi hazırlıq tədbirləri aparması üçün əlavə treninqlərin keçirilməsi vacibdir. Müəssisə və təşkilatlarda uçot-hesabat işlərinin düzgün və lazımı səviyyədə təşkil olunmamasının birinci obyektiv səbəbi mütəxəssis kadrların olmamasıdırsa, birinci subyektiv səbəbi isə, müəssisələr və təşkilatlardan uçot və maliyyə hesabatlarının müvafiq orqanları tərəfindən qəbul edilməsinin ləğv edilməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəssisə və təşkilatlarda ildə iki dəfə təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin yekunlarına dair mühasibat bazasının tərtib edilməsi və müvafiq maliyyə orqanlarına hesabatın verilməsi müəssisə və təşkilatlarda uçot və hesabatın bərpasına və qurulmasına zəmin yaradır.

Fikrimizcə, müəssisə və təşkilatlarda bu və digər amillərin olması və uçot hesabat işlərinin lazımı səviyyədə qurulmaması vergi məsələlərində öz mənfi nəticələrini göstərir. Daha doğrusu, müəssisə və təşkilatların mühasibatlığı uçot-hesabat işləri aşağı olduğu üçün məsrəflərin uçotunu qurmur. Mənfəətin müəyyənləşdirilməsi, onun bölüşdürülməsi işini aparmır. Bu da öz nəticəsində həmin sahələrdə qanun pozuntularına səbəb olur, nəticədə isə vergidən yayınma halları baş verir. Müəssisə və təşkilatlarda uçot və hesabat işlərinin düzgün qurulması büdcə ilə hesablaşmalarda da öz əksini tapa bilər.

Nəticə

Hər bir cəmiyyətdə daim müxtəlif təzyiqlərlə üzləşən iqtisadi və sosial yüksəliş prosesləri öz -özünə tənzimləmə bilmədiyindən əlaqədar olaraq, cəmiyyətin iqtisadi – sosial həyatında bir çox problemlər yaşanır və belə olan məqamda dövlət tərəfindən iqtisadi tənzimləmə mexanizminin yerinə yetirilməsi bilavasitə çətinlik yaradır. Məhz bu prizmadan yanaşdıqda həmin problemləri, yəni cəmiyyətin iqtisadi-sosial inkişafına maneəçilik yaradan təsirləri tam vaxtında qarşısını ala bilən iqtisadi nəzarət sisteminin təşəkkül tapması zərurəti meydana çıxır .

Maliyyə nəzarəti düşüncüyümüzdən də artıq tərzdə dəyərlidir, çünki ki, təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti prosesində nəzarətin düzgün aparılması müəssisənin səmərəliliyinə, işçilərin məsuliyyətinə, tapşırıqların məqamında yerinə yetirilməsinə təminatçısı kimi özünü biruzə verir.

Nəzarətinin obyektini kimi birinci növbədə pul münasibətləri hesab edilir. Bütün maliyyə sistemi həlqələrində pul ehtiyatlarının toplanması, bölüşdürülməsi və səmərəli xərclənməsi münasibətləri cərəyan edir və bu zamanda dövlət nəzarətinin əsas növü hesab edilən maliyyə nəzarəti bilavasitə mütəmadi surətdə nəzarəti yerinə yetirir. Nəzarətin iqtisadi inkişafında əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, pul vəsaitlərinin bütöv şəkildə yığılması, məqsədli tərzdə bölüşdürülməsi və səmərəli xərcləndirilməsində dövlətin qarşısındakı hədəf başlıca vəzifələrin məqamında və daha dəqiq yerinə yetirilməsindən asılıdır. Bu da özlüyündə belə fikir söyləməyə imkan verir ki, söhbət məhz maliyyə tənzimləməsinin əsas obyektini hesab edilən maliyyə nəzarətindən gedir.

Ümumiyyətlə belə nəticəyə dəkmək olur ki, dövlət tərəfindən həyata keçirilən maliyyə nəzarəti dövlətin maliyyə-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsinə, maliyyə sabitliyindən ötrü əlverişli zəmin yaradılmasına, müfəvq fəaliyyətdə olan qanunvericiliyə riayət edilməsinə təminat yaradılmasına, dövlət maliyyəsindən düzgün, səmərəli və israfçılığa yol vermədən istifadə olunmasına, dövlət əmlakının qorunub saxlanmasına, büdcə və maliyyə intizamının riayət olunmaması hallarının qarşısının qətiyyətlə alınmasına, dövlət vəsaitinin qanunsuz xərclənməsinin, habelə dövlət əmlakının mənimsənilməsi hallarının aşkarlanaraq bərpa edilməsi ilə yanaşı,

tədsirkar insanlar barədə müvafiq tədbirlər görülməsinə və s. xidmət edir. Son zamanlar ölkəmizdə aparılan struktur islahatların başlıca istiqamətlərindən başlıcası büdcə gəlirlərinin çoxaldılması, sabit iqtisadi artımın və istehsalın inkişafının təmin edilməsini hədəfləmək məqsədilə vergi xidmətinin və vergi siyasətinin müntəzəm təkmilləşdirilməsidir. Göstərilən məqsədin əldə olunması birinci növbədə vergi idarələri tərəfindən həyata keçirilən vergi nəzarətinin nə dərəcədə düzgün təşkilindən birbaşa asılıdır.

İstifadə olunan ədəbiyyat .

1. AR statistik göstəriciləri 2016, Bakı, 2016, “Səda”, 814 səh.
2. AR Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2000.
3. Ə.Ə. Ələkbərov. Azərbaycan dövlətinin sosial-iqtisadi inkişafında vahid büdcə sisteminin rolu. Bakı, 2005
4. Quliyev F.T. Millət və dövlət gəlirləri. Bakı, “Nağıl evi”, 2004
5. D.A.Bağirov. «Vergi nəzarəti» (dərslük). Bakı - 2006.
6. D.A.Bağirov «Vergi auditi». Dərslük Bakı 1999
7. Xankişiyev Bəybala Maliyyə orqanlarında büdcə ucotu və nəzarəti (dərs vəsaiti). Bakı, 1996
8. Musayev A.F. Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. B., 2004
9. Musayev A.F., Kəlbəyev Y.A., AR vergi xidməti: islahatlar və nəticələr. Bakı, «Təfəkkür», 2002. – 324 s
10. “Hesablama Palatası haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, 2 iyul 1999.
11. “Daxili audit” haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, 22 may 2007.
12. Kənan Aslanlı, Alı Rzayev Hesablama Palatasının fəaliyyəti və hesabatları üzrə Millət vəkilləri üçün BƏLƏDÇİ
13. Hesablama Palataları ilə bağlı beynəlxalq təcrübə və normalar, Azad İqtisadiyyata Yardım İctimai Birliyinin nəşri, Bakı 2013.
14. R.Наси́ев. Тəftиш və nəzarət (dərslük). Bakı, 1999
15. Финансы, деньги, кредит. Учебник (Под ред. О.В. Соколовой), Москва, Юрист, 2000.
16. Кларк Д.Б. Распределение богатства. Москва, Гелюс АРВ. 2000.– 368 с.
17. Козырев В.М. Основы современной экономики. Москва, Финансы и статистика. 2000. – 367 с.
18. Финансы. Учебник под ред. проф. М.В. Романовского, проф. О.В. Арублевского, проф. Б.М. Сабанти. Москва, 2001

19. Финансовый менеджмент. Учебник(Под ред. академик Е.С. Стояновой). Москва, 2006
20. www.maliyye.gov.az
21. www.sai.gov.az
22. www.audit.gov.az